

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,
THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST.

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

1897.

zl.) Révész	
.	489
Lic. Rácz	
.	500
özl.) Berey	
.	512

. 525

. 537

s.	546
ra és pesti	
.	547
.	549
F.	550
.	553

. 555

. 559

ályaiból.

blék: a) párt-
helyező tagok.
lább 100 frtot
/o-os kamattal
tséggel éven-
ellett 3 frtnyi
korra az ala-

riadványokat;
kat; a rendes
dig a Szemlét.

inkat, a kik
kat még be
a (Budapest
veskedjenek.
s kitüntetve.
nkat, hogy a
bár egy új

Henrik,

A KASSAI ELSŐ REFORMÁTUS TEMPLOM TÖRTÉNETE.

(Második közlemény).

A templom és tornya, századokra számított erős és tömör épület, azonban minden művészi jelleg nélkül, sőt a külsejét — legalább mai alakjában — még csinosnak sem igen lehet mondani.¹ Az aránylag vastag és alacsony torony a templomnak nem közepén, hanem északi végén van, a mi különösen kárára van az összhangnak. Az ablakok egy része a csúcsíves styl bizonyos utánzását tünteti fel; a két ajtó közül azonban a nyugoti, nemes renaissance motivumaival határozottan figyelmet érdemel.²

Különösen érdekes e templomnál két körülmény. Egyik az, hogy a legpontosabban keletelve van, vagyis a hajó hossz-tengelye nyugot-keleti irányban esik; a másik pedig az, hogy a hosszúkás négyszögöt képező törzsepület (hajó) keleti végéhez szentély (sanctuarium) kapcsolódik, melynek alakja a szabályos nyolczszög (oktoéder) négy oldalának felel meg. A református egyház liturgiai elvei szerint külön szentélyre egyáltalában nincs szükség, ennél fogva, különösen a XVII. században épült ref. templomoknál, melyeknek szokott alakja a hosszúkás négyszög, igen ritkán fordul elő a sanctuarium. Ennél fogva sokáig azt hittem, hogy az apácza-templom szentélye már a foglalás után, róm. katolikusok által építtetett;

¹ A templom képe Szilágyi Sándor: I. Rákóczy György cz. művének 403-ik és az ugyancsak Sz. S. által szerkesztett „Magyarország története“ V. kötetének 590. lapján látható. Ez utóbbi helyen ugyan anachronismus, mert az V. kötet csak 1608-ig terjed.

² Myskovszky Viktor lerajzolta és kiadta az építészeti műemlékek között.

azonban a hajó és szentély azonos építészeti motivumai s különösen a fentebb idézett építési szerződés, mely „a sanctuarium beboltozásáról” is szól, kétségtelenül meggyőztek arról, hogy a szentély is eredeti, tehát református építmény.

Mi célra használhatták református elődeink e szentélyt, bajos eldönteni. Hogy a szószék és az Úrasztala ott állottak, alig hihető; mert ezeknek, különösen nagyobb templomokban, a középén, nem pedig végül van természetes helyük. Lehet, hogy a hajó, mint most is van, vékony fallal el volt rekesztve a szentélytől, melyben az egyház drágaságait, szent edényeit, okmányait és talán az iskola könyveit is őrizték. Ma sekrestyéül használják a szentélyt a római katolikusok.

Ekkép ismerve a templom fekvését és alakját, egészen érthetetlen előttiünk Trsztyánszky jezsuitának¹ azon állítása, hogy „az apácák templomán semmi különös nincs, ha csak az nem, hogy már maga az alak elárulja, hogy eretnekek építették. Egyik legrégibb szokásuk az, semmiben sem akarván velünk egyezni, hogy imaházaiknak azon részét, a mely felé fordulnak, keresve is eltérítik a keleti iránytól. Ezt a tökéletlenséget, ha valahol, a mi templomunkon lehet látni, melynek főoltárát máshova nem lehetett helyezni, csakis a napnyugoti oldalra”. A templom fekvése, alakja és mai beosztása épen az ellenkezőt bizonyítja. Ilyen valótlan állítással még többször fogunk találkozni a templomnak római kath. szerzők által írott történetében.

Meg kell még említenem, hogy a templom alatt sírboltok voltak, melyekbe a reformátusok rendszeresen temetkeztek. Az egyes sírhelyekért szép összeg pénz gyűlt az egyház pénztárába.² A templom végleges elfoglalása (1711) után azonban nem temetkeztek többé e sírboltokba, melyeknek ma már aligha lehet bármi nyomukat is találni.

A templom szomszédságában, egyidejűleg felépült az

¹ Cassovia vetus ac nova, chronologice proposita. Kassa, 1732. A ref. templom történetét a 84–89. lapokon, sok ferdítés és valótlanág közbeszövésével tárgyalja.

² 1694-ben egy sírhely árát 25 forintban határozták meg. Történelmi Tár, 1896. évf. 564. l.

iskola is, melynek szervező és vezető lelke szintén Czeglédi István volt. Ő adott az iskolának törvényeket,¹ ő fáradozott, kért, levelezett folytonosan, hogy a szükséges segélyforrásokat és alapítványokat egybegyűjtse.² Ő írja 1667 július 21-én Apafi Mihály fejedelemhez³ a következő nagyérdekű sorokat:

„Itt Kegyelmes Uram, mind az ecclesiám szép, de kiváltképpen minden emberi reménség kívülről nőve s nevedék meg a pataki scholából, szép virágzó scholánk. Három mesterink vannak,⁴ hét classissal vannak, melyekben classicus praeceptorok tanítanak úgy, hogy az itt megtelepedett református religio oltalmazására antemurale az episcopalis academia ellen ez a schola“.

A kassai jezsuita akadémiát Kisdy Benedek egri püspök alapította 1657-ben, egyidejűleg a református főiskola szervezésével. A két tanintézet vezetői, tanárai és tanulói, az akkori idők szelleme szerint, folytonos vetélkedésben állottak egymással. Nyilvános vitatkozásokat rendeztek, melyekre kölcsönösen meghívták egymást; iskolai színjátékokat adtak elő, nemcsak a róm. katolikus, de a református diákok is.⁵ Egy-

¹ Leges scholae Cassovianae, Helv. Conf. Renovatae, Anno 1656. A egyház levéltárában. Közltem a Történelmi Tár 1893. évf. 550—558. lapjain. E törvényekben már senior, contrascriba és oeconomus említettén, nyilván van, hogy már 1656-ban magasabb fokú volt a kassai ref. iskola.

² Az alapítványok összeírását lásd Történelmi Tár, 1896. évf. 559—564. lapjain.

³ A marosvásárhelyi Teleki könyvtárban. Konecz József szives közlése.

⁴ Kabai Bodor Gellért, (majd mikor ő pap lett, Almási Péter,) Felvinczi Sándor és Lisznyay Pál. Felvinczi „theologiae et philosophiae praelector“ mondja magát. Tehát theológiai tanfolyam is volt Kassán.

⁵ „Instált Czeglédi kálvinista praedikátor úr oskolájokbeli examenére és comodiabeli actusokra; azonkívül theatrumot engedjen extruálni az utczán, oskolájokon kívül, mivel belől az összegyűlendő sokaság el nem tér; és hogy ott az utczát által engedjék rekesztetni, míg a comoediájok tart. Arra úgy resolválta magát a nemes tanács: a theatrum csinálását megengedte ugyan egy napig, nem tovább; de, hogy által rekeszszék az egész utczát épen, azt mégsem engedheti. (Kassa város jegyzőkönyve 1667 szeptember 15.) A jezsuiták gunyolódva így írnak a kassai kálvinista vitatkozásokról és színjátékokról: „Sie wollen uns nachhaffen, und richten auch Schulkomödien her, aber ohne Salz; sie versuchen sich in Disputationen, aber ohne Würde und

szóval a XVII. század hetedik évtizedében, bárha már mindenfelől gyültek hazánk és egyházunk felett a fellegek, igen virágzó, élénk, sőt mozgalmas vallási és iskolai élet volt Kassán. Czeglédi, tüzes prédikációi mellett egymás után kiadott vitairataiban harczolt a folyton terjeszkedő és túlsúlyra törekvő róm. katholicismus ellen, mígnem az erőszak elnémitotta a vezért s mondhatni egy csapással véget vetett két évtized összes nagy alkotásainak.

Az 1670. év július hó 29-én 2000 főnyi német katonaság élén Spankau tábornok lesz Kassa ura s e nappal kezdődik a nyílt erőszak tervszerű fellépése a felvidéki protestantizmus kiirtására. Czeglédi Istvánt 1670 szeptember 18-án bebörtönzik, majd 1671 május 27-én Pozsony felé indítják, de csak Nagy-Szombatig hurczolhatják, mert ott, június 5-én véget vetett a halál szenvedéseinek. Holttestét Pozsonyba vitték s ott temették el.¹ A vezér nélkül maradt reformátusság, folytonos félelmek és remegések közt egyideig még gyakorolhatja isteni tiszteletét, de már előre látja a veszedelmet. A német katonaság alezredese azon ürügy alatt, hogy összeküvést forralnak a reformátusok templomukban,² megfenyegette őket, hogy „a nagy veszedelmet el nem kerülük”. Siettek is megmenteni a megmenthetőket. Az egyház drágaságait és okmányait Nagybányára, onnan Kővárra, majd végre Fogarasba szállították,³ az iskola könyveinek egy részét, hordókba pakolva, továbbá a zászlókat és csengetyűket Felvinczi Sándor rektor vitte el magával.⁴

Grazie, zu welchen eingeladen zu werden eine wahre Bussübung ist.“ Dr. Franz Krones: Zur Geschichte des Jesuitenordens in Ungarn. (1645—1671). 57. lap.

¹ Czeglédi sírja azon helyen volt Pozsonyban, hol most a vármegyeház és törvényszéki palota állanak.

² Az idevonatkozó, igen érdekes levél az egyház levéltárában.

³ Gönczi Ötvös István egyházi gondnok 1671 november 5-dikén csomagolta egybe az egyház szent edényeit és okmányait, Felvinczi Sándor rektor és Kolosvári János jelenlétében. Fogaras várában 1690 április 17-én regisztrálták a kassai ref. egyház elenodiumait. Mindkettőről az eredeti jegyzék az egyház levéltárában.

⁴ Az 1683 április 7-ki jegyzék szerint. Történelmi Tár, 1896. évf.

A reactió lelki vezére a felvidéken *Szegedi Lénárt Ferencz* egri püspök volt, református apának vakbuzgó róm. kath. anya által felnevelt fia. Ez a határozottan nagy tehetségű s még nagyobb akaraterejű püspök mintegy ezer főnyi külön katonasággal rendelkezett „szent” céljainak támogatására.¹ E kis hadsereg legnagyobb részben a kassai jezsuita akadémia növendékeiből állott, kiknek vezére nagytisztelendő Mindszenti János, jezsuita atya volt. Azért volt pedig szükség e szent hadseregre, mert Spankau tábornok, maga is protestáns, nem adott rendes katonaságot Szegedi rendelkezésére. A vakbuzgó püspök azonban könnyen segített magán, felfegyverezte a fanatizált ifjúságot s közből vegyítván néhány német-katona ruhába öltöztetett jezsuita papot, bejárta velök a felvidéket faluról-falura, városról-városra. A szegény protestánsok rémülete oly nagy volt, hogy legtöbb helyen ellenállás nélkül adták át templomaikat, iskoláikat és egyéb épületeiket e furcsa hadseregnek, mely szükség esetén erőszakoskodni is tudott.²

Nagyon természetes, hogy a kassai református templom az elsők között foglaltatott el. Ez időben a törvénynek és tulajdonjognak szentségét lábbal tapodták a hatalom emberei. Az ismert források 1672 januárja teszik a kassai református templom elfoglalását, a napot azonban nem említik.³ Ezen templomra a róm. katolikusoknak sem jogcímök, sem szükségök nem volt. Hogy az Erzsébet-templomot, mint eredetileg

560. lap. Felvinczitzől négy hordó könyv került vissza; a könyvtár egy részét a németek felpredálták.

¹ Schmitth: *Episcopi Agrienses*. III. k. 285. l.

² *Episcopi, canonicorum, quin seminarii, quod Cassoviae est, clericorum imperio decedebant (ecclesiae) plurium annorum possessione. Hi, quoniam miles (Spankau) pro templis operam conferre abnueret, cum sarcinatore domus Teutonicorum, habitu et armis scito militem assimulante, pagos obibant circum Cassoviam. Paraeciis ministros, literariis puerorum ludis magistros abigebant, atutum demigrabantur. Jubeant recludi sacras aedes; pandebantur. Supellectilem et claves nunquam reddendas postulabant; mos gerebatur. Unde plurimus dolor et acerbitas acatholicis.* (Fragmenta hist. Hung. 283. l.)

³ Schmitth, i. m. III. k. 284. l. Cassovia vetus ac nova. 84 l. Krones, i. m. (1671–1683) 85. l.

róm. katolikus tulajdont, annyi sok más ilyen eredetű, időközben azonban a két protestáns egyházba tért lakosság tulajdonába átment templommal együtt, visszafoglalták, erre nézve rendelkeztek a jognak bizonyos látszatával; de, hogy a reformátusok által épített, részükre külön országos törvényezikkek és szerződések által örök tulajdonul biztosított templomot is elragadták, ez a minden jogot lábbal tipró erőszaknak olyan ténye, a melyre mentséget találni egyáltalában nem, indokot lelteni pedig csak is abban a czélzatban lehet, mely a protestantizmus teljes megsemmisítését és kiírtását tűzte maga elé.

Kassán ekkor a r. katolikusok nagy kisebbségben voltak a protestánsokkal szemben s mégis négy templom állott rendelkezésükre: az Erzsébet — Mihály — franciskánus — és domokos-rendi templomok. Ennélfogva a reformátusoktól elfoglalt templomra szükségük egyáltalában nem volt. A r. katolikus írók azon állítása tehát, hogy Szegedi püspök az elfoglalt református templomot róm. katolikus szertartással fel is szentelte, előttem a legnagyobb mértékben gyanus.

Nyilvánvaló s a róm. katolikus írók által is elismert tény ugyanis, hogy ez a templom, *mindjárt 1672-től fogva, katonai élelemtárul, prófont és sóraktárnak használtatott*. Vajjon megengedte-e az akkor különösen hatalmas róm. katolikus klérus, *egy felszentelt templomnak ilyen profanálását?*

Nyilvánvaló s általánosan ismert történeti tény továbbá, hogy mikor az 1674 augusztus 22-iki nagy tűz Kassának csaknem fele részét elpusztította, *az ekkor szintén leégett református templomnak, illetőleg királyi éléstárnak kijavításáról és befedetéséről nem a róm. kath. egyház, vagy Kassa városa, mint patronus, hanem a szepesi kamara gondoskodott*.

Ez a két hiteles adat egyenesen azt bizonyítja, hogy a templom, midőn a reformátusoktól elvéttetett, egyáltalában nem foglaltatott el és nem szenteltetett fel róm. katolikus templommá, hanem, mint gazdátlan jószág, mint *res nullius*, az állam, illetőleg a szepesi kamara tulajdonába ment át, mely azt, a fenforgó szükséghez képest, katonai raktárrá fordította. Ennélfogva azon állítás, hogy ez a templom Szegedi püspök által 1672-ben felszenteltetett, szerintem nem más, *mint az*

*1681-ik XXVI. törvényczikk kijátszására 1681 után kitalált koholmány.*¹

A templomuktól megfosztott reformátusok egyideig még gyakorolhatták isteni tiszteletüket, először az iskolában, majd, mikor 1672 végén² ez is elfoglaltatott, a parokhián;³ mikor pedig ezt is elveszítették, a lelkészakkal szomszédos Bárczay-házban,⁴ mely. mint nemesi kuria, legtovább megkiméltetett az erőszaktól. A következő 1673. évben azonban teljesen betiltatott az egész városban a protestánsok vallásgyakorlata s egészen 1681-ig; tehát 9 éven át, a protestánsoknál is a r. kath. papok végeztek mindenféle papi teendőket.⁵ Nagyon kedvező tér nyílt ekkor az erőszakos térítgetésekre; a jezsuiták évkönyvi feljegyzései szerint Kassán 1673-ban 93, 1674-ben 128, 1677-ben 169, 1678-ban 164, tehát négy év alatt összesen 554 protestáns térített át a r. kath. egyházba.⁶ Ez arány szerint 10 év alatt mintegy

¹ Az 1681: XXVI. törvényczikk szerinti „azon templomok, melyek az ágostai és helvéthitvallású lakosok által építtettek s kath. szertartás szerint eddig fel nem szenteltettek, kiküldendő biztosok által nekik átadassanak“. Ezen törvény szerint az elfoglalt kassai ref. templomot vissza kellett volna adni a reformátusoknak; hogy tehát ne kelljen visszaadni, azért kellett azt költeni, hogy e templom már 1672-ben róm. kath. módon felszenteltetett. Erről különben később bővebben szólunk.

² Apafi Mihály fejedelem 1672 márczius 7-én kelt levelében 100 tallért ígér a kassai ref. collegiumnak. (Egyh. levéltár.) Az iskola tehát még ekkor nem volt szétűzve. Viszont több feljegyzés az egyházi levéltárban azt mutatja, hogy 1673-ban már nem volt iskola.

³ A paplak a Mészáros-utczán, az iskolával szemben állt. Jelenleg 43. helyrajzi számot visel s szintén az Orsolya-apáczák birtoka.

⁴ Jelenleg is a Bárczay-család birtoka. (Mészáros-útca 44. szám).

⁵ Maklári István, kassai ref. polgár 1674 ápril 10. kelt végrendeletében arra kéri a bírót és a tanácsot, hogy számár módra el ne temettesék. Ez nyilván arra mutat, hogy ez időben már nem volt prot. isteni szolgálat Kassán, s a prot. halottakat pap nélkül vitték a temetőbe, ha a róm. kath. pap szolgálatát el nem fogadta a család. Német Lakatos Mihályné 1675 febr. 11-én tett s fentebb idézett végrendeletében azt olvassuk: „ha Isten még valaha a kassai ref. ecclesiát helyre állítja“. Tehát ekkor nem létezett Kassán ref. egyház.

⁶ Krones, i. m. 102. l.

másfélezer tagot veszítettek el térítés által a kassai protestáns egyházak. Ugyanennyien, vagy talán többen is, elköltöztek az erdélyi fejedelem oltalma alá, hol szabadon gyakorolhatták vallásukat. Így a kassai prot. egyházak, számban és erőben egyaránt megfogyva, birtokaiktól megfosztva, mintegy tetszhalott állapotban várták a szabadulás nagy napját.

A gyászévtizednek vége felé biztató jelek merültek fel. Thököli és a bujdosók diadalai a bécsi kormányt rendszerváltoztatásra indították. A rettenes vallásüldözéssel is alább hagytak, mert a bujdosók iszonyú kegyetlenkedéssel alkalmazták a táliót. A Sopronban, 1681 április 28-án megnyílt országgyűlés azonban sem az ország alkotmányának, sem a vallás szabadságának visszaállítására nézve nem volt képes számbavehető eredményt érni el. A vallásügyben felirat feliratot ért, de a hatalmas r. kath. klérus mindig meg tudta akadályozni a protestánsok legszerényebb kívánalmának teljesülését is. Így jöttek létre a vallásügyre nézve az 1681: XXV. és XXVI. törvénycikkek,¹ melyek bár általánosságban biztosítani látszanak a vallásszabadságot, az egyes, sokszor egymásnak ellentmondó részletekben számtalan rést engednek a kimondott elv megtapodására.

A kassai református templomot is, melynek elfoglalása a vallási sérelmek közt szintén felemlítetik az evang. rendek feliratában,² nem ezen törvénynek ereje, de Thököli fegyvereinek győzelme adta vissza jogos tulajdonosaiknak. A törvénynek csak annyi hatása volt, hogy 1681 végén, vagy 1682 elején ismét megkezdhatték a kassai protestánsok az

¹ Az egész országgyűlés történetét s magát az illető törvénycikkeket lásd: Zsilinszky M. művében, III. kötet, 410—516. lapokon.

² *In civitate Cassoviense templa tria, cum parochiis, gymnasiis, scholis et coeteris accessoriis.* A három templom alatt az Erzsébet, Mihály és a ref. templom értendő. Ellenben már az 1687. évi pozsonyi országgyűlésen szereplő sérelmi jegyzékben Kassáról csak az ág. ev. kisebb és nagyobb templom szerepel; (Hist. Diplomatica. Append. 207. 229.) tehát a kassai reformátusok ekkor tényleg birtokában voltak templomuknak s minden egyéb javaiknak. És megis akadnak r. kath. történetírók, kik a ref. templom második elfoglalását következetesen 1687-re teszik 1696 helyett!

isteni tisztelet tartását,¹ templomaikat azonban csak 1682 augusztus 15-én nyerték vissza, a midőn a Kassára győzedelmesen bevonuló Thököli az Erzsébet-templomot a mellette levő Mihály-kápolnával együtt a lutheránusoknak, a katonai raktárrá fordított templomot pedig a reformátusoknak azonnal átadta. A „Cassovia vetus ac nova“ jezsuita írója nyilván mondja ez esemény leírásakor, hogy „a császári élelmiszerek kihányása után“ (ejecta Caesaris annona) jutottak a reformátusok templomuk birtokába; kétségtelen tehát, hogy az egész 1682 aug. 15-ig, tényleg katonai élelemtárul szolgáló kincstári épületként szerepelt, vagyis az volt az 1681: XXVI. törvényczikk létrejöttének idejében is, nem pedig róm. kath. szertartással felszentelt templom.

Ez a kétségtelen tényállás és jogi helyzet ad kulcsot a későbbi események megértéséhez. Budavárának visszafoglalása s Thököli ügyének rohamos hanyatlása után ismét újult erővel kezdődött meg a protestánsok üldözése. A kassai Erzsébet-templomot és Mihály-kápolnát 1687 január 2-dikán Fenesi György Kassán székelő egri püspök visszafoglalja a lutheránusoktól; gróf Csáky István még elébb, 1686 őszén sorra foglalja az eperjesi, lőcsei, kézsmárki és bártfai templomokat; *a kassai reformátusok pedig 1696 márczius 27-ig, tehát egy egész évtizeddel tovább, birtokában maradnak templomuknak.* Ezt másképp megmagyarázni nem lehet, mint hogy ez időben még az 1681: XXVI. törvényczikk rendelkezése állt érvényben a kassai ref. templomra nézve, azaz egész 1697-ig nem érvényesülhetett az a koholt ürügy, hogy e templom 1672-ben r. kath. szertartással felszenteltetett.

Fenesi György püspök azonban szemet vetett a kassai szép református templomra, melyet igen alkalmasnak tartott arra, hogy az ide telepítendő Orsolya-apácák részére templomul, a mellette levő iskolaépület pedig zárdául szolgáljon; egyúttal erős csapást is lehetett ezzel mérni a nyakas kál-

¹ Az egyházi számadások szerint Száldobosi János lelkész és Görgei János kántor már 1682 júniusában vettek fel fizetést; ennél fogva a vallás-gyakorlatnak valamivel elébb kellett megkezdődni.

vinista eretnekekre. E végből könnyű volt az udvart megnyernie s magát Eleonora császárnőt olyan fogadalomra bírni, hogy a kegyes szűzeket, császári férje legmagasabb segítségével Kassán megtelepítse.¹

Első lépés volt e célra I. Lipót császárnak 1687 január 28-án kiadott oly értelmű rendelete, hogy a kassai ref. templom ismét katonai élelemtárrá fordíttassék.² Ez a rendelet azonban, ezúttal még nem érvényesülhetett. Gróf Csáky István országbíró és kamara-elnök maga tett oly értelmű fölterjesztést, hogy ez a templom a reformátusok által építtetvén s róm. kath. szertartással még eddig felszentelve nem lévén, a törvények értelmében birtokukban meghagyandó.³ Fenesi azonban nem csüggedt s az előbbi rendelettel szemben felfolyamodással élő s magukat a templom birtokában véglegesen megerősíttetni kérő kassai reformátusok folyamodására sikerült 1691 február 22-én egy újabb legfelsőbb rendeletet kieszközölni, mely már mint tény állítja ezen templomnak 1672-ben történt felszentelését s ez alapon kimondja, hogy a templom a reformátusoknak át nem adható; annyival is

¹ Anno 1698. 23 Océobris Posonbul az apácák ide jöttek; felséges asszonyunk s császárnénk (Eleonora) Magdalena Theresia különös gratiájából magát fundatornének declarálván, templomunkat, mellette való házzal együtt, melyben annak előtte kálvinista oskolák voltak, azon utcán által ellembe egy házat, melybe kálvinista papok laktak, nekünk ajándékozta négy darab szőlővel együtt a tályai hegyen. (Mária Joanna abbatissa jelentése, 1762. okt. 6. a kassa-városi levéltárban.)

² Ezt a rendeletet csak a Cass. vetus ac nova és az alább említendő 1691. évi rendelet után ösmerem. Az idézett mű szerint ez a rendelet a kamarai főtisztek restsége vagy engedékenysége miatt (praefectorum socordia an conniventia) nem hajtatott végre. Igen nehéz ezt feltenni a kormánytól függő kamarai főtisztekről. Épen ezért nem hallgathatom el azon erős gyanumat, hogy ez a rendelet vagy költött, vagy legalább is antedatált; mert az 1687/88. évi országgyűlés irataiban, a mennyire azokat ösmerem, nem találhatók a kassai ref. templom jogi természetére vagy tulajdonjogára vonatkozó adatok. Már pedig, ha ez a rendelet 1687 elején csakugyan kiadott s ösmert lett volna, kétségtelenül sérelemként hozták volna fel az országgyűlésen az evang. rendek. Ennek pedig, ismétlem, még eddig semmi nyomát sem találtam.

³ Az 1691. évi rendeletben.

inkább, mert azt már ő felsége a császár, a császárné közbenjárására, legkegyelmesebben bizonyos szerzetesrendnek szánta és adományozta.¹

De még ez újabb rendelet sem tudott azonnal érvényesülni, a kassai reformátusok kétségtelen tulajdonjogával és a törvényes állásponttal szemben. Tovább is birtokában maradtak templomuknak s minden más javaiknak; akadály nélkül rendelkeznek azok felett,² sőt 1695 márczius 25-én kebelébe fogadja a kassai egyház a sárospataki főiskolának Gönczről elűzött tanulóit, idős Csécsi János tanár vezetése alatt. A sárospatakiaknak Kassára menekülése a legnagyobb bizonyíték arra nézve, hogy a kassai ref. egyház helyzetét, ez időben még, a legbiztosabbnak tartották s távolról sem gondoltak azon nagy veszedelemre, mely alig egy év múlva, ezen egyházra is, egész váratlanul elkövetkezett.

Révész Kálmán.

¹ A magy. kir. udvari kancellária tanácsának (ex consilio cancell. aulic. hung.) ezen igen fontos rendelete, egykorú, de igen rongált és hibás másolatban megvan az egyház levéltárában. Rövid tartalma ez: Mivel a protestánsok javára (!) alkotott 1681. és 1687. évi törvényezikkekben nyilván van, hogy mely templomok adandók vissza az akatholikusoknak, a kassai ref. templomot nem kívánhatják, mivel az 1672-ben róm. kath. módon felszenteltetett. Ezért ő felsége, gr. Csáky azon jelentésére, hogy e templom nem lett róm. kath. módon felszentelve, még 1687-ben kelt rendeletében kinyilvánítja, hogy az csakugyan felszenteltetett. A mi pedig a folyamodóknak a régiebb, 1647. és 1649. évi törvényezikkekre való hivatkozását illeti, ezek az újabb törvények által épen úgy módosítottak, sőt eltöröltettek (!), mint az 1523., 1525. évi (lutherani comburantur) s több ilyen törvények. Ennélfogva folyamodók kérése nem teljesíttetik; részökre a templom át nem adatik; a további folyamodásoktól pedig büntetés terhe alatt eltiltatnak. Az egész rendeleten meglátszik a jezsuita ész és kéz nyoma; mindazáltal kérdésbe kell tenni, hogy miképen lehet így beszélni egy olyan templomról, melynek birtokában a reformátusok tényleg (intra dominium) bevannak?! Erős homály borong e rendelet felett is, mint a korszak annyi sok adata körül!

² Az 1694. év június 10-én tartott egyházi gyűlésben összeírják a kassai egyház javait, követeléseit, megállapítják a templomalatti sírhelyek árát. (Történelmi Tár, 1896. évf. 562. lap) Négy évvel előbb, 1690-ben újra önteti az egyház az 1674-ki nagy tűzben megolvadt nagyobbik harangját. Mindez az egyház helyzetének akkori szilárdságára, illetőleg az állandóság feltételezésére mutat.

UNIÓ TÖREKVÉSEK A NEGYESVENES ÉVEKBEN.

(Harmadik és befejező közlemény).

A szlávok, mint láttuk, kezdetben vagy őszintén felkarkák az unió eszméjét, vagy legalább közönyösök voltak az egész mozgalommal szemben. A lipcsei névtelen 1841. évi röpirata alig volt valami hatással s ha volt is, helyreállította az egyensúlyt Simkó Vilmosnak fentebb ismertettem műve. Igaz ugyan, hogy *Fejérpataki* 1843. évi tót naptára¹ szintén hintegeti a konkolyt a tótnyelvű lutheránusok között, de még a nógrádmegyei esperesség is meghívja s szívesen látja „helvét hitvallású rokoni küldötteit” gyűlésein,² sőt még a pánszláv törekvéseiről szomorúan hirhedtté vált Túróczmegyében is hivatalosan, gyűlésileg mellette vannak az eszmének, midőn 1843. febr. 11-iki esperességi gyűlésük utasítja a kerületre küldött követeket: „jelentsék ki, hogy ezen esperesség a két felekezet egyesülését óhajtja, az ügy fejlődésére folytonosan felügyelendő kerületi választmány kiküldetésében megnyugszik, úgy hogy tagjai magyar, német és tót ajkúakból egyenlően kineveztessenek és mind a kerületi, mind az egyetemes konventbeli választmányok munkálatai, az illető gyülekezetbeni megerősíttetések előtt minden esperességgel közöltessenek, a választmányok pedig figyelmöket főleg oda fordítsák, hogy a külön egyházközségek vallásuk szabad gyakorlásában *nyelv tekintetében semmi akadályokat ne szenvedjenek*“.³ E politikai határozatban hallgatólag benne van ugyan a tiltakozás a szláv nyelv jogcsönkítése ellen, de hiszen nyelvi egyesülésről senki sem álmodozott s ha volt is az uniónak valami nemzeti politikai célja, ez nem a szláv nyelv ellen, hanem a pánszláv

¹ „Nowy i Stary vlastensky Kalendár a Slowensky Pozornik. 1843. w. lipt. S. Mikulassi u Kašpara Fejérpatakyhoz Klačar.”

² *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1843. évf. 31. sz.

³ *Pesti Hírlap* 1843. évf. 227. sz.

álmodozások ellen irányult; ezért a turócziak álláspontja határozottan kedvező az uniónak.

De a nemzetiségi féltékenykedés, mely a túróczi eszerepesség eme nevezetes határozatában már előre vetette árnyékát, hovatovább erősül, a tót papok idegenkedése az uniótól mind határozottabb alakot ölt, a titokban zuglódás hangja egyre hallhatóbb lesz, míg végre csakugyan nyílt fellépésben egy merész támadást intéz mindazok ellen, a kik az unió barátjai. A cselekedet ügyesen rendezték, a jelszót igazi politikus óvatossággal választották meg. Jól tudták a sötétségnek eme lovagjai, a gyűlölség tüzeinek emez ádáz szitogatói, hogy ha nyíltan, őszintén mondják ki, a mi szívéükön fekszik, szerte e hazában, a melynek földjéből élnek, nagy visszatetszést keltenének, sőt talán szelet vetvén, vihart aratnának az Írás szavai szerint: ennél fogva költött indokot kerestek, tetszetős jelszót írtak fel zászlójukra, mint már annyiszor tettek ez idő óta nemzetiségi agitátoraink. E költött indok: a vallás megtámadása volt, e tetszetős jelszó: az igaz hit megvédelmezése volt. De hogy tulajdonképen honnan fűjt a szél, azt elárulja, ha egyéb nem, egy név, melynek történeti szomorú jelentőségét minden magyar ember ismeri; s e név, mely az ellenakció élére került: *Hurbán*.

Hurbán M. János hlubokai ev. pap, kiben fiatal ember léte több volt a dicsvágy, mint a tudomány, habár erősebben dolgozott a „furor theologorum“, mint a Krisztus szelleme; kiben mélyebben gyökerezett Luther makacssága, mint a testvéri szeretet: ez a Hurbán az igaz hit védőjéül tolta fel magát s egy 200 lapra terjedő röpiratot ad ki 1846-ban Budán ily cím alatt: „*Unia, čili spojení Lutheránu s Kalvíny v. Uhrách*“. Nem szándékozom az olvasót belevezetni a dogmai fejtegetéseknek azon útvesztőjébe, melyben a nevezett mű ténfereg, sem azon érveknek felsorolásába nem bocsátkozom, melyekkel Zwingli és Kálvin követőire eretnekséget iparkodik bizonyítani egyfelől, másfelől pedig a dogmai eltérések éles megkülönböztetésével a lutheri symbolikus könyvek örök érvénye mellett forgatja elvakult elméje fakardját; eszméi már azon korban is az elmaradottság porával ékeskedtek. ma meg valóban százalmas mosolyt csalnának ajkainkra. Csak röviden a mű keretét mutatom be. Előljáróul az unió fogalmát és célját tárgyalván, hosszasan foglalkozik a vallás, majd a keresztyénség jellemzésével, unalmas és száraz történeti fejlődését adja elő a dogmatikus keresztyénségnek VII. Gergely pápán és a keresztes háborúkon át a reformációig. A reformációnál hosszasan időzik, kimutatni próbálván Zwingli és Kál-

vin „hitetlenség“-ét, nem átkodván pópista szemforgatással egyenesen eretnekséget olvasni árva fejükre, hamis reformátoroknak bélyegezvének őket. Majd a marburgi colloquium és egyéb egyesülési törekvések egyoldalú és elfogult tárgyalása után a magyarországi viszonyokra tér, sok kalandozásaiba Pázmányt is bevonja, megemlékezik Samorjai és Letenyei egyesülési eszméiről és e hatásra számított terjengősség, e céltalan szertecsapongás után, mely a dologra nem tartozó fejtegetéseivel a műnek $\frac{5}{8}$ -részét foglalja el, eljut végre tulajdonképeni tárgyához, a szóban forgó protestáns unióhoz. Itt aztán öt fejezetben tárgyal, a következő címek alatt: Az unió fogalma, annak támaszai és tökéletlenségei. Hogy milyen felületes és tökéletlen munka a lutheránus egyház törekvése az unióért, ezt bemumatja Simkó „Egyházi unió“-ja; Az egyesülést pártoló tanárok taktikája; Szó az egyházhoz; Szó a papokhoz.

Ezen címek alatt Hurbán valódi gyűlölettel tör ki a reformátusok ellen s bőszen haragjának villámait szórja azon evangélikus hitfeleire is, a kik az uniót akarják s főképen a főfelügyelő Zay ellen támad az egyházat elárulás ízetlen rágalmával. Az unióban nem lát egyéb célt, mint a hívő lutheránusok hitének elvételét s e fenyegetett hit védelmére kél a dogmai közönyösségbe merült hitetlenek ellen. Nem, nem leszünk kálvinisták, nem tagadjuk meg apáink hitét! ez a tenorja összes fejtegetéseinek. S kálvinisták azért nem lesznek ők, mert szerinte a kálvinizmus tökéletesen egy a rationalizmussal, a mi pedig csak leplezett hitetlenség. Így tör elő a hitnek eme szent harczosa az ismeretlenség homályából és a papokhoz fordulva ekként foglalja össze fejtegetéseinek eredményét a 185—186. lapokon: „Közöttünk és a kálvinisták között az unió csak úgy lehetséges, hogy ha ők vagy nem-hinni vagy mi hinni megszününk. Jelenleg azon munkálkodnak, hogy minket a nem-hívéshez vezessenek. Hozzátok mint az ágostai hitvallás híveihez szólok, a ti szívetekhez beszélek: bocsássátok lelketekhez a dogmákon alapuló vallás tanát! Nektek adatott az isteni kinyilatkoztatások megismerése; nektek, Krisztus evangéliomának papjai, nem szabad abba a hibába esnetek, hogy a dogma csak Mikulás-figura, csak anatómiai kísérletek eredménye, hogy a mennyországot semmibe se vegyétek, hogy a Szentlélek ellen káromkodjatok s hogy így a túlvilágon se nyerjétek meg bűneiteknek bocsánatát.“ Majd fejtegeti, hogy a papokat méltán gyanúsítja a nép hitetlenséggel, dogmai nihilizmussal, a minek természetes következménye, hogy a nép se hisz már a biblia inspirációjában, tagadja az isteni kijelentést. Fájdalmasan sóhajt

fel, hogy a theologiai iskolázás felületes, a dogmák lassanként mind eltűnnek a theol. tankönyvekből.

Ilyen gondolkozás után nem csodálkozhatunk, ha felekezeti gyűlölettől elvakítva, szinte már a megdicsőülés mártyr-koronáját csillogtatva, műve végén jobb sorsra érdemes páthosszal így kiált fel hitvalló módra: „Nem tehetjük, hogy a kálvini theológiával dogmailag egyesüljünk, de azoknak a hitetleneknek, azoknak a mágnásoknak, a kik az ágostai evangélikus vallásról a református vallásra akarnának téríteni vagyis azzal egyesíteni, ezt mondjuk Luther-atyánk szavaival: itt állunk, másképp nem tehetünk, Isten minket úgy segítsen. Amen!”

Imé, ez a mű az, a melyet „igen jelentékeny és az unióra végzetessé vált izgató iratnak” említettem főlebb. És pedig nem azért, mintha érvei megdönthetlennék volnának; nem is azért, mintha tudományos értéke felülemelné a hirlapi cikkeken, gyűlési nyilatkozatokon, ilyen érdemekét talán nézettársai sem tulajdonítottak Hurbánnak: egészen másban kell ennek jelentőségét keresnünk. A népnek volt ez az irat szánva, a mi jámbor tót népünk félrevezetését czélozta az és lehetetlen volt czélt nem érnie. Tömegesen árasztották el Hurbán és érdektársai e röpirattal a tótnyelvű egyházakat s az az egyszerű, jámbor hívő, a ki nem látott tovább e mű határán, a ki e tudományos apparátus színében fellépő munkából csak annyit értett meg, hogy vallása veszélyeztetve van, hogy ősei hitétől meg akarják fosztani a magyar kálvinisták, az a jámbor hívő egyszerre ellensége lett a magyarnak és kálvinistának s az így fanatizált néppel uniót csinálni, annak czélját megértetni immár lehetetlenné vált.

Ez izgatás, forrongás nem kerülhette ki az egyházi hatóságok figyelmét. Az az egyházkerület, melynek épen főfelügyelőjét, Zayt piszkolta Hurbán e műben, sőt egyenesen az egyház elárulásának gyanujába hozta a hiszékeny nép előtt, az az egyházkerület nem nézhette ezt az izgatást behunyt szemmel. Az 1846. évi egyházkerületi gyűlés felelősségre vonta a lázító Hurbánt és hivatalától felfüggesztette a megtartott vizsgálat után.

Azonban ez az unió ügyének mitsem használt, sőt talán készítgette a talajt a „mártyr”-rá lett tót pap későbbi nemzetiségi izgatásaihoz. A nép meg volt mételyezve, vallását és nyelvét féltette az uniótól, az erőszakolás veszélyt hozhatott, könnyen megtörténhetett volna, hogy az ólutheri egyház válik ki, mely a szláv elemet egyesíti magában s mely e faji elkülönülés folytán is elszigetelve távolabb esett volna a nemzet

szívétől. A politika a magyarság szempontjából is azt tanácsolta: hagyjuk az uniót jobb időkre!

A gyűlölködés szellemének sikerült tehát megbénítani a testvér felé nyújtott jobb kezét, mielőtt még érintette volna a testvér kezét, az unió táborának csatarendjét megbontotta a visszavonás lelke. Mint mikor a nap letűntével röpködni kezdenek az éj madarai, úgy támadt fel a féltékenykedés szelleme, hogy a sötétség előítéletével visszavonulásra kényszerítsék az unió hajnalát. Zay megtámadása után nem feltűnő többé, hogy a tiszai ágostai evangélikus egyházkerület főfelügyelőjét, *Draskóczyt* is nyíltan megrójják az unióval különben sem rokonszenvező, klerikális szellemű *Budapesti Hiradóban*¹ azért, mert Hanván a református templom felszentelése ünnepélyén úrvacsorát vett a reformátusokkal együtt, a mely több ízben előfordult tény ellen 4—ő év óta senkinek sem volt kifogása senki ellen sem. Igaz ugyan, hogy ugyan-ezen évben a gömöri ág. ev. lelkészek konferenciáján *Fizely J.* értekezést olvas még e tárgy felett: „Az ágostai és helvét hitvallású evangyéliumok között az Úr végvacsorájáról tanban lényeges különbség ninesen“,² de ez amaz utolsó fellángolás, egyik jele már, mely a korai hajnal visszavonulását jelzi, mikor azt felleg borítja el.

Ez időtől az unió felé ág. ev. részről semmi fontosabb lépés nem történt, maradt az még egy időre — legalább hirlapban — a reformátusok kérdése.

Az uniói vegyes választmányok fentebb ismertettem javaslata, a mely létrejövetele után csak három évre került nyomtatásban a nyilvánosság elé, már e hosszas hevertetés miatt is nem tette azt a hatást a közvéleményre, a melyet tennie hivatásánál fogva kellett volna. Az 1846. évben az egyes ref. egyházkerületek is kiosztják ugyan e munkálatot tanulmányozás végett, megválasztják azon superintendentiális választmányokat, melyeket a Javaslát a „halasztás nélkül eszközözlendők“ α) pontja indítványoz, de ha a javaslat tanulmányozásának, mint az ennek nyomán keletkezendő eszméknek nyomai igen gyéren mutatkoznak, valamint a superintendentiális választmányok is jóformán csak megalakítva lettek, de munkásságuknak a nyilvánosság előtt semmi jelét nem látjuk.

De hadd méltassuk még érdemük szerint megemlítésre

¹ *Budapesti Hiradó* 1846. évf. 382. sz.

² *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1846. évf. 25. sz.

azokat, a kik az uniói választmány javaslata felett, gondolkodva, eszméiket papírra is vetették.

Első ezek közt *Márton Gábor* veszprémi ref. esperes, a ki már 1844. évben sürgeti, a mint láttuk, a javaslat kinyomatását és szétosztását s a ki dunántúli ref. superintendentia uniói választmányának elnökéül választatott. *Márton Gábor* nézete szerint¹ a javaslat nem jól állapítja meg az uniói munkálat sorrendjét, mert először az elveket kellene tisztázni és csak az elvek irodalmi és testületi úton történt megállapítása után kellene a két konventnek az unió akadályainak elhárításáról gondoskodnia. Helyesli, hogy a Szentírás emeltessék fölibe a symbolikus könyveknek s a Szentírásnak egyedüli tekintélye legyen az a legfőbb elv, a melynek alapján a két prot. felekezet összeforrjon és tanaiban is újjászüllessék. A vegyes prot. házasságokból született gyermekek vallására nézve a javaslattal szemben indítványozza, hogy ne az apa vallása döntsön, hanem a szülék közös megállapodása határozon gyermekeik vallása felett. Az unió előkészítésének eszközei közé óhajtja felvételni azt is, hogy a theológiákon egyöntetű és behatóbb exegesiszt tanítsanak. Egyebekben teljesen osztja a javaslat elveit s azokat bővebben meg is világosítja indokolásával.

Márton Gábor mélyreható észrevételei ellenészrevételeket provokáltak. *Schneider Károly* evang. lelkész megelégszik a két egyház külső egyesítésével, a mikor is a különböző szertartások s hitbeli különbségek is mindkét részen továbbra is fentartatnának². Ilyen unióba azonban belemenni nem is lenne érdemes.

Ezzel szemben *Szabó István* adorjánházi ref. lelkész a hittanokra nézve is egyesülést javasol, felebaráti szeretet alapján reménye van a teljes unió életbeléptetéséhez³.

Egészen észszerű alapon, teljes unió létesíthetésének mindenkor egyedül elérhető útján áll *Vásárhelyi Dániel* ér-mihályfalvai ref. pap, a kinek elvei teljesen az unió legmunkásabb tervezőjének, *Fáynak* ez irányú gondolataival egyeznek meg⁴. Az uniót ott kell kezdeni szerinte, a hol szétváltunk, a symbolikus könyveknél s a theologusok hirhedt dühének mérséklésénél. Hiszen az utóbbi okozta az egyházban a legtöbb bajt. Tegyük félre a symbolikus könyveket, menjünk

¹ Közölte „Unio“ czímen a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1846. évf. 41. sz.

² *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1847. évf. 12. sz.

³ „Unió körüli nézeteim“. *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1847. évf. 13. sz.

⁴ „Unió“. *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1847. évf. 21. sz.

vissza az eredeti kútforra, az evangéliomra, ezen egyedül igaz könyvre. A szószékeken ne dogmákon rágódjunk, hanem a tiszta, a Jézusi tant hirdessük s azok a papok, a kik jelenleg is így prédikálnak, már most is egyesülve vannak a hitben. Hiszen mind a két egyház dogmaiban van igazítani való. egységes szellemben könnyen megtörténhetnék ez az igazítás, az adiaforák az evangélium alapján mind elmaradhatnának. Ha így eligazítanók az úrvacsora kérdését is, a mit ő maga a saját lelkiismeretében eligazította, midőn már több ízben magához vette az úrvacsorát az evangélikusok templomában: a külső egyesülés önmagától létrejönne, akkor már a forma-ság kérdése lenne az csupán. A cikkíró már szinte látja maga előtt azon feladatokat is, melyek az egyesült prot. egyház előtt állának.

Sajnos azonban, hogy Vásárhelyihez hasonlóan nem sokan gondolkoztak. Megcsappant az édeklődés. Maga a nevezett lap szerkesztője is sokáig fiókjában tartogatta a cikket, mert úgy látta, hogy az már alig bír a korszerűség értékével, a mennyiben „az unió ügye elhanyagolt állapotban van vagy tán hamvadóban is látszik lenni.” (Szerkesztő nyilatkozata).

Hát hamvadt is az lassanként. Az elaltatáshoz hozzájárult az a cikk is, a melyben *Hajnal Ábel* békési ref. lelkész nagy részletességgel bírálja az uniói Javaslatot.¹ A pánszláv izgatásoktól lehangoltatva már ő nyilván kimondja: „a kor, melyben élünk, az unióra nincsen megérve; így azt jelenben sürgetni nem egyéb, mint a korral, e leghatalmasabb tényezővel ismeretlenségünket bevallani”. Nincs más kötelessége ez arra megért töredéknek jelenleg, mint felszinen tartani az eszmét. Az olyan uniót, melyben a konfessziók is egyesítve legyenek, ábrándnak tartja; a konfessziók egyszerű eltörlése nagy bajt idézne elő a vallás tekintetében, mert a köznépet figyelmen kívül hagyni nem szabad, bár hittani érzékenykedését túlbecsülni sem kell. Úgy tudja, hogy az uniót a szegénység vetette felszínre, de az egyházak szegénységének más gyógyszere is lehet s ez: a birtokaránylagos egyházi adózás életbeléptetése. Az alapítványok féltése a vagyonosabb református egyházegyetem részéről s a faji féltékenység a szlávnyelvű evangélikusok oldalán csak a bizalmatlanság megszüntetésével csillapítható le, ezért nem kell erőszakolni az uniót, mert ez csak növelné a már is dolgozó bizalmatlanságot mindkét oldalon. Majd tárgyalás alá véve a Javaslat egyes pontjait: nem helyesli a symbolokra teendő eskü eltör-

¹ *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1847. évf. 32—34. számok.

lését; nem vár eredményt attól, hogy a papok világosítsák fel a népet az unió felől, mert ez megingathatná a felekezeti szellemben nevelt nép bizalmát papja iránt; melegen üdvözlí a közlekedést gátló kánonok s főleg a Geleji-Katona-féle kánonnak eltörlését és egy népszerű uniói röpirat kiadását; a „halasztás nélkül eszközöndők“ α) pontjában lefektetett elvet, az állandó vegyes uniói főválasztmány eszméjét nem helyesli, központosítástól tartva; az unió előkészítésének eszméit egészen helyesli, hogy az iskolák egységes szellemben, az unió szellemében tanítsanak, de erre a pesti prot. főiskolát kevésnek tartja; azonban „az időnkénti és fokonykénti közeli-tések“ címe alatt felsorolt javaslatok ellen kifogása van, mert az, ha az egyes gyülekezeteknek szabad tetszésükre volna bízva, hogy a külső szertartásokból miket hagyjanak el s miket tartsanak meg: ez bábeli zűrzavart idézne elő és okvetlenül az independentismus veszélyének nyitna szabad utat. Ezek után Hajnal Ábel javaslata az, hogy lépjen életbe egységes tanítási rendszer s birtokaránylagos adózás mindkét felekezetnél, valósíttassék meg a képviseleti rendszer, minden felekezet a saját körén belől készítgesse elő az uniót, nyerjenek a főiskolák oktatói tágas teret s végül mindkét felekezet papjai ápolják melegen a barátságos viszonyt.

Hajnal Ábel ezen cikke, mely három számban jelent meg, méltán lehetett ugyan lehangoló azon csekély számra leapadt idealistákra, a kik a két felekezetnek teljes egybe-oladását remélve, az eszmék győzelmébe és a testvéri szeretet hatalmába vetett boldog hittal már arról álmodyoztak, hogy miként az agg Simeon az Idvezítőt, úgy ők is testi szemekkel meg fogják még látni az uniált prot. egyházat: de azt nem lehet kétségbevonni, hogy a Hajnal hite azon kor legtöbb emberének hite lett már s így valódi közvéleményt képviselt. Az evangélikusok kezét megbénította a Hurbán és társai pánszláv izgatása, a reformátusokat egészen más gondolat kezdte mindinkább lefoglalni: a zsinattartás gondolata, mely egyházunk legkiválóbb elméinek lett legfőbb tárgyává. Így a teendők összetorlódása egyfelől a szűkebb, de az egyház beléletére fontosabb mezőre korlátozta a tehetségeket, másfelől a politikai küzdelmek, a dicső küzdelmek is mindinkább lefoglalták a haza kiválóbb erőit s az unió kérdése lassanként leszorul a napirendről.

Így találja a kérdést az 1848-ik esztendő, mely nemzeti és egyházi szempontból egyiránt nevezetessé lett. Megalkotja az önrendelkezési jogot nyert nemzet a nevezetes XX. törvényczikket, mely kimondja, hogy az egyházak és iskolák

szükségei az állam pénztárából fedeztessenek és ez által orvoslását igéri a prot. egyházak szegénységének is, a minnek reménye felszabadítja az elméket a testvérkeresés gondjai alól; így eltűnik a legnyomósabb ok, mely az uniót sürgette.

Mint a választóvíz elkülöníti az aranyat a többi fémektől s kiválasztja azt az érczek közül, úgy a nevezett törvény-cikk is különválasztja az unió eszményi barátait azoktól, a kik az unióban nem annyira a testvéri szeretet ápolását, mint inkább a közös szegénység orvoslatát keresték. Ez utóbbiak a helyzet behatása alatt hallgatnak, céljokat elértnek álmodván; amazok a nemzetgyűlés által proklamált testvériség befolyása alatt még inkább erőt nyernek a testvéri kéz keresésére. Ennek nyomaira találunk a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap két cikkében.

Egy „G“ jegy alatt cikkező író így gondolkodik: Az uniót eddig az urak akadályozták, de most már a nép is egyenlőséget nyert, nagykorúvá lett, tehát alaptalan és céltalan az urak féltékenykedése. Főakadályai voltak eddig az uniónak: 1. Az alapítványok, melyeket a gazdagabb testvér nem szívesen vállalkozott megosztani a szegényekkel; 2. a nemzetiségi féltékenység és 3. az egyházak főbb tisztségeit elfoglaló nagyoknak a fölötti aggálya, hogy az unió által elveszítik tisztségeiket és csonkulni fog társadalmi tekintélyük s befolyásuk. De ezek az akadályok immár mindannyian eltűntek, a mennyiben: 1. ezután az állam fog gondoskodni az egyházakról, tehát az alapítványokat féltő önzés tárgytalanná vált; 2. a nemzetiségi kérdés az általános testvériség és egyetértés jelszavára elhalványodott; 3. a „divide et impera“ elvének bukásával többé nem a felekezetek képviselői fognak úgysem kitüntetésekben részesülni s úgy is megszűnt a protestantismus emeltyű lenni a polgári méltóságokra. Nincs többé akadály az unió útjában, sőt az állam érdeke is egyenesen kívánja a szétvált protestánsok egyesítését, hogy így a kettőből egygyé lett egyházat jobban felvirágoztathassa segélye által. A kor jelszavával int az unióra, legalább az iskolákban s indíttványozza, hogy legelsőbben is a „protestáns magyar egyház“ megerősítése végett válaszszunk egy közös egyházi kormányt.¹

A másik cikk, a mely az unió megerősödött szellemű barátai köréből látott napvilágot, az *Édes Alberté*.² Ő teljesen osztja „G.“ nézeteit, az egyházak terheinek az állam által

¹ *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1848. évf. 24. sz.

² „Unió és valláseggyenlőség“. *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1848. évf. 37. sz.

történt elvállalásában az unió legfőbb akadályát, az anyagi feltékenykedést látja elhárítva s hiszi, hogy a vallásegyenlőség igen nagy lépés az unió felé, mely akkor lesz teljessé, ha majd a r. katolikus egyházzal is egyesülünk (!?).

Még egy utolsó fellángolásáról kell megemlékeznünk az egyesülési törekvésnek, mielőtt beszámolnánk a végeredménnyel s ez abban nyilvánult, hogy az ábrándozók — a helyzet ismerése után joggal illethetjük őket e címmel — *evangéliumi zsinatról* ábrándoznak. A zsinat eszméje a reformátusokat már több mint tíz év óta foglalkoztatta. Az a fölpezsdült élet, mely a 30-as évek végén nemzetünket mintegy varázsütésre izgalomba hozta s azóta lázas munkára, az új Magyarország megteremtésére segítette, ez a fölpezsdült élet egyházi életünk mezején is tevékenységet idézett elő, hiszen a nemzet fejlődése a protestantismus föllendülésével mindenkor karöltve járt. Mozgalom indult meg zsinattartás végett, mely megszilárdítaná s az új modern viszonyokba beleillesztené egyházunkat, annak alkotmányát és egész rendszerét. E mozgalom tíz évig tartó irodalmi vitára adott alkalmat, mely vitában Fáy András járt legelől Óramutatójában és „Negyedmutató Óramutatómhoz” című terjedelmes cikkében.¹

Ennek a tíz éven át húzódó irodalmi vitának utolsó akkordja gyanánt hangzik el 1848 közepe felé többeknek azon óhajta, hogy mind a két protestáns egyház tartson egy közös úgynevezett evangéliumi zsinatot, mely a két egyház egyesítésére kimondaná a sanctiót. Ez az eszme azonban alig becsülhető többre az „ötlet” értékénél, a mely a nemzeti izgalmak során merült fel, hogy nyomtalanul eltűnjék pár nap múlva. Nem is várnak ettől semmi jót, a mint e nézetnek *Valka János*² és *Bolemann*³ kifejezést is adnak, ez utóbbi nagy igazán ki is mondja, hogy az ilyen evangéliumi zsinat csak kényszerített dogmákat hozna létre és ismétlése volna a nicaei és a többi zsinatoknak.

Az év végére tervezett evangéliumi zsinat csakugyan el is maradt, hiszen hazánk lángban állott s az égő házban ki tudna nyugodtan tanácskozni!

A forradalom elsekélyesedett állapotban találta az unió kérdését, természetes, hogy a részvétlenség hidegétől elgyengült csecsemő nem élhette túl a szabadságharcz izgalma

¹ Részletesebben lásd „Fáy András mint protestáns” cz. művem 33—42. lapjain.

² *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1848. évf. 61. sz.

³ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1848. évf. 71. sz.

s elszenderült hosszú-hosszú álmra. Vajjon lesz-e, ki felköltse?! . . .

És itt a száraz krónikaíró letehetné tollát, de átveszi szerepét a pragmatikus, a ki okokat fürkész a tények fátyola mögött s azt vallja, hogy eredmény nélkül semmi sem történik.

Mik voltak az unió elbukásának okai? A legáltalánosabb emberi közös vonás az önzés a reformátusok részéről, a faji és dogmatikus féltékenység az evangélikusok oldalán, mindkét részen pedig az igaz testvéri szeretet hiánya. Kétségtelen, hogy az unió hívei is, mintegy megvakittatva a siker reményétől, hibát követtek el akkor, midőn előre hirdették, hogy az uniótól a magyar faj megerősödését várják, mert ez által felköltötték a tótokban a nemzetiségi féltékenykedést. Az is akadályozta az egyesülést, hogy összekötötték, habár egy időre is, a pesti főiskola eszméjével, mert ez által a pesti főiskolától mint versenytárstól idegenkedő főiskolákat s azok fentartó testületeit hidegítették el az eszme iránt. Végeredményül mondhatjuk, hogy a nagyot akarás, a nemzetiségi beolvasztásra és vallási egységre törekvés keltette föl a legtöbb idegenkedést; nem akartak megelégedni a külső egységgel, a belső összeolvadásra meg a kor nem volt megérve és ezért az uniónak meg kellett hiusúlnia. De a törekvés története sok tanulságot rejt magában a jövő számára.

És épen a tanulságoknak e tárháza képezi a tíz évi törekvésnek maradandó legfőbb eredményét. A történelem az élet tanítómestere; a mely kor fel fogja karolni az uniót, az csak úgy remélhet sikert, ha tanulmány tárgyává teszi a 40-es évek ezen törekvését, a melyben talán e szerény sorok is fognak majd tehetni valamelyes szolgálatot.

De voltak a lelkesek uniói törekvéseinek egyéb látható eredményei is. A testvéri érintkezés közelebb hozta egymáshoz az előítéletből elhidegült testvér felekezeteket. A pesti főiskola is hosszas küzdelem után mint protestáns főiskola, mint „Evangelisch theologische Lehranstalt“ nyert Thun minisztertől alapítási engedélyt, s ezen jellegét 1855-től 1865-ig, tehát tíz évig meg is tartotta, egyaránt szolgált papnevelő intézetül mindkét felekezetnek, mert négy tanszéke közül kettő az ág. hitv. evangélikus Bányakerület áldozatkészségéből tartatott fenn. S meg is maradt volna közös főiskolánknak, ha a tót lutheránusok, a hurbánisták abba a hírbe nem keverik, hogy ott a lutheránusok elmagyarosodnak és elkálvinistasodnak. Így aztán az 1866. évi ág. ev. egyetemes gyűlés megszüntette a közösséget s az intézettől a lutheránus alapokat visszakövetelte. De e mellett is kezel a budapesti theologia még

ma is 4500 frt körüli tőkét, mely prot. főiskolai alap czímet visel.¹

Sőt a testvéri érzület fellendülése azóta is több ízben hozta össze a két prot. egyházat. Így teremttette meg a testvériség az 1889-ik évben a Magyar Protestáns Irodalmi Társulatot; így ünnepelte a két testvér egy szívvel a Károli Gáspár bibliafordításának 300-adik évfordulóját Gönczön 1890-ben, a hol épen az ág. ev. főfelügyelőnek, báró Prónay Dezsőnek jutott a Károli-szobor leleplezésének szerepe; így örültünk együtt a vallásszabadság megszilárdulásának lélekemelő 100 éves fordulóján Budapesten 1890-ben; így ünnepelték több helyen (pl. Kolozsvárott) együttes kegyelettel a Melancthon születésének 400-ados évfordulóját ez év február 16-án. Sőt maradandó alkotásaink pl. a rimaszombati egyesült prot. főgimnázium, a budapesti prot. országos árvaház, közös missziói egyházaink s a tanárválasztásoknál a másik felekezetheliek pályázhatása és alkalmazása stb. mind-mind bizonyítják, hogy ama nagy lelkek nem hiába fáradoztak, az elvetett mag csirát hajtott s lassan növésnek is indul testvéркеzek ápolása alatt.

És nekem úgy tetszik, hogy az unió legfőbb akadályának elhárítása is meg fog valósulni, és pedig az által, hogy az evangélikus egyházkerületek új berendezése kiszedte méregfogait a panszlavizmus kígyójának s talán egy-két évtized alatt ismét megindulhat a komoly munka az unió felé. Vajha sikerre vezetne!

Igaz, hogy a mit elrontott a marburgi colloquium, azt nem könnyű kijavítani, de minden eszme sokáig érik s „ha Istentől van e tanács“, győzni is fog az unió valamikor.

Megvallom, hogy e tanulmányt is ez a cél sugalmazta. Vajha csak egy cseppel is hozzájárulhatnék a mult történetének felelevenítése által azon fal elmosásához, melyet a két felekezet közül eltávolítani annyi sokunknak leghőbb vágya, legmelegebb óhaja!

Lic. Rácz Kálmán.

¹ *Szöts Farkas*: A budapesti evang. reform. theologia akadémia multja és jelene. Budapest 1896. 46—47. és 134. l.

A REFORMÁTUSOK ÜLDÖZTETÉSE SZATMÁR MEGYÉBEN 1660—1680-IG.

(Második és befejező közlemény).

A kenyeroktól megfosztott szatmármegyei lelkészek azonnal gondolkoznak eszközökről, melyekkel meglágyíthatnák a fejedelem-asszony kemény szívét. Legelsőben a középszolnoki esperességhez tartozó prédikátorok ülnek össze tanácskozni s miután önmagukban nem bíztak, vagy fellépésöknök, kérvényöknök a fejedelem-asszonynál nem volt sikere, eddigi főpártfogójokhoz, az ev. ref. papságot és egyházakat atyailag gondozó Szatmár vármegyéhez fordulnak segítségért a Jánkon tartott generalis gyűlésben 1661-ben. Az említett egyházmegye esperese, Várallyai Lőrincz ecsedi pap, maga is érzékenyen sujtatott Báthori Zsófia tette által, így nem csuda, ha teljes odaadással törekedett a vármegyénél arra, hogy ügyöket az magáévá tegye.

Sajnos, az első fellépésnek nem lehetett eredménye, habár a vármegye „méltó respectusba vette s Nemzetes Matolchi Sámuel követének instructióba adta, hogy a palatinus és a consultation levő statusok előtt proponalna“. De Matolcsi Sámuel elkésett, mert „a palatinus írt már Báthori Zsófiának a több vármegyék instantiájára az ecclesiasticum bonumok felől“. Semmi adat nem mutat arra, hogy a palatinus közbelépése sikerre vezetett volna más vármegyében Báthori Zsófiával szemben, de hírből hallotta a középszolnoki esperes, hogy „a fejedelem-asszony a több vármegyékben immár meg is adta volna az előtt elvött proventusokat, úgy hogy csak a miénk volna hátra“. Ez bátorítja fel, hogy ismét kérvényt nyújtson be s folyamodjék egyházmegyéje papsága nevében a vármegye patrociniához 1662. január 23-ikán.¹

Egész kérvénye alázatosság és szerénység, a tényeket nem nagyítja, sőt szerfölött kicsinyíti. Felemlíti „az ecsedi

¹ Sz. m. levéltára 1662. fasc. 12. nro. 109.

scholához, parochiához és az egész Szatmár vármegyében levő ecsedi jószágban, a parochiákhoz ab antiquo rendeltetett kevés *salarium*¹ elvitelét.

Kevés *salarium*?! Az ecsedi jószághoz Szatmár vármegyében 52 város és község egészen, hat pedig részben hozzátartozott,¹ melyeket mind tiszta reformátusok laktak s legtöbb helyen parochia és iskola volt, melyet valószínűleg az uradalomtól járó tized, vagy nyolczad tartott fenn főképen. Óriási összeg volt az a proventus, melyet Báthori Zsófia csak ez 58 helyen betiltott.

A vármegye — úgy látszik — némileg jogosnak hitte Báthori Zsófia azon tettét, hogy saját községeiben, miután ő róm. kath. volt, a ref. egyházaktól, papoktól stb. megvonta a dézsmát, mert ime, habár az esperes panaszba foglalja az egész vármegyében lefoglalt *salarium*ot, még is csak azokat helyezik az 1662-iki pozsonyi országgyűlésen a megye rendei sérelmek közé, melyek felett Báthori Zsófia nem rendelkezhetett, mint pl. azon két falu átvételét, melyet Bethlen István az ecsedi gyülekezetnek örökösen adományozott, úgyszintén a Bátor városi tized jövedelmet, melyet az ecsedi gyülekezet emberemlékezet óta szedett, nemkülönben a matolcsi malmok szombati jövedelmét, melyet Báthori és Bethlen fejedelmek ugyanazon gyülekezetnek örökösen adományoztak.²

A Bátor városi tizedjövedelem valószínűleg tévedés, miután gróf Bethlen Istvánnak a leleszi káptalan előtt 1635-ben tett végrendeletében az ecsedi iskolának¹ hagyott javak között nem tized, hanem földbirtok foglaltatik.³

¹ 1633-iki összeírás szerint az ecsedi uradalomhoz ezek tartoztak: ecsedi vár, Kis-Ecsed, Fábiánháza, Ecsed-Szent-Márton, Mérk, Vállaj, Szaldobágy, Börvely, Kálmánd, Terem, Vasvári, Majtény, Gilvác, Tagy-nemesi udvarhelylyel, Töke-Terebes, Szent-Miklós, Dob, Nagy Zsadány, Ombod, Amacz, Krassó, Tarpa, Penyige, Matolcs, Nábrád, Géberjén, Oroszi, Kis-Namény, Kölcse, Cseke, Ricse, Udvari, Gyűgye, Csaholcz, Nagy Szekeres, Sikárló, Iloba, Sebespatak, Bucsák, Bártfalva, Apa, Monostor, Alsó-Misztótfalu, Szaniszló, Kenéz, Madarász, Gyarmat mezőváros, Sárköz, Lápos-Bánya, Görbed, Rerencze, Józsefháza, Lippó, Borhida egész helységek; Encsencs, Domahida, Ökörítő, Poresalma, Kis-Ar, Ábrámfalva, másképp Ábrám részjószágok. Aranyos-Megyes mezővárosnak fele Szatmár vármegyében. Báthor mezőváros egy részint Szatmárba, más részint Szaboles vármegyében fekvő, Pócs, Bakta, Lórántháza, Gyulaj, Lugas, Téth, Királytelke, Vencsellő, Timár, Bőd, Kis-Falud, Nagy-Léthá, Pród, Tedej, Lavelek egész helységek, Böszörmény mezőváros, Nyiregyháza, Fejértő, Rakamaz, Szent-Mihály, Nyir-Adony részjószágok Szabolesban, Csetfalván, részjószág Beregben, Gyöngyös, mezőváros Hevesben, Szikszón 4. szőlő Abaujban, Aszalón szőlő Borsodban. Szirmai: Szatmár megye leírása.

² Zsilinszky III. 232. lap.

³ Ecsedi egyház levéltárában hiteles másolat.

Várallyai Lőrincz esperes s ecsedi pap, lelkiismeretesen fogta fel Ecsed ügyét s protestatióját nem késett a leleszi káptalannál is elhelyezni.¹

A szatmármegyei papság és maga a vármegye mindent megtett, hogy a jogtalanul elfoglalt javakat Báthori Zsófiától visszaszerezze, de sikertelenül. Több ízben felszólította Báthori Zsófiát eredmény nélkül, mint ezt bejelentik az 1662-iki pozsonyi országgyűlésen is.

Báthori Zsófia a bátor fellépésű esperesen töltötte ki bosszúját. Ecsedről elűzte s már 1665-ben mint szatmári lelkész szerepel. (Lampe szerint: Laurentius G. Várallyai Etsedino A. 1665. adductus, immortalis memoria dignus, instaurator ecclesiae Szatmar.)

Az anyagi jövedelem elvételével nem ért véget Báthori Zsófia törvénytelen eljárása, mert kénytelen volt átlátni, hogy részint a vármegye protectiója, részint a kiapadhatlan prot. áldozatkészség helyrepótolja, a mit ő elvett s így a Bécsben oly szívesen fogadott ellenreformatiót keresztül nem viheti, sőt azzal határozott kudarcot vallott legtöbb helyen, mint pl. magában Ecseden is, hol bevitte ugyan az elfoglalt egyházi jövedelem élvezésére a kath. patert, de híveket nem szerezhetett. Ezért történhetett az, hogy már 1666. július 4-ikén a Szatmár-Németiben tartott közzsínaton az ecsedi egyház ordináltatja kebelébe Körmendi Péter akademikust, a későbbi püspököt.²

A vármegye a méltatlan üldöztetésekkel szemben nem tehetett egyebet, mint hogy ívszámra írta össze a sérelmeket, adta az instructiókat követeknek, panaszt, kérvényezett, könyörgött, de hasztalan.

A vérrel szerzett béke pontjai, az előbbi országgyűlések törvényei mind figyelmen kívül hagyattak, németek, jezsuiták s természetesen Báthori Zsófia által is, kinek teljesen felszabadított a keze minden vallásos üldözésre s általában az ellenreformatio bármily eszközökkel keresztülvitelére. midőn 1664-ben S.-A.-Ujhelyen, az ország fennálló törvényei szerint templomfoglalás miatt elítéltetvén, a fegyveres végrehajtást megakadályozta egy udvari mandatum inhibitorium által s gróf Csáky Ferencz egyenes királyi parancsot vett, hogy fegyveres erővel is akadályozza meg az ítélet végrehajtását.³

A mit addig csak sejteni lehetett, hogy Báthori Zs. egyik

¹ 1662. Act. nro. 14. Lelesz.

² Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez.

³ Zsilinszky i. m. III. 287—288. lap.

öntudatos eszköze Bécsnek, ez által világossá vált, valamint az is, hogy hiábavaló egyeseknek úgy, mint a vármegyének minden törekvése az ő erőszakossága ellen, midőn háta megett ott van a legmagasabb hatalom, Bécs és a császár.

Ily helyzetben az is vigasztalásul szolgálhatott, hogy újabb jogtalanságok nem követték el.

Igaz, hogy Báthori Zs. legtöbb idejét a megye határán kívül töltötte, de sajnos, ha eltávozott is, nem volt messze, legfőlebb Munkácson, S.-Patakon, vagy Zborón.

Néha felcsillámlott a reménynek egy-egy halvány sugára. Így pl. 1665. január 31-iki levele Szatmár vármegye rendeihez¹ tartalmaz némi ígéretet, habár nem egészen határozott alakban: „az elmúlt 14. praesentis Jankon celebrált kglmteknek törvényszékéből nekünk írott levelet elvévén requisitióját s a mellett Rochi Pál nevű nemes atyafia instantiáját is megértettük, mely jól lehet eddig még hírünkkel nem lévén méltó volna ecsedi tiszteinktől informatiót vennünk: mindazáltal a kgltek requisitióját méltó tekintetben vévén, parancsoltunk ecsedi tiszteinknek ezen dolognak complanatiója felől, kik is parancsolatunkat nem fogják elmulatni, készek lévén kglteknek egyéb illendő dologban is kedveskednünk“.

De hogy ennek a complanationának semmi eredménye nem lett, mutatja az, hogy a szamosközi papság ugyanezen évben beterjesztvén gravameneit a megyéhez, azok között felsorolják (6-ik gravamen): „a matolcsi malomból is a minemű jövedelme járt a predikátornak az idvezült és boldog emlékezetű méltóságos Bethlen fejedelmek és urak idejében, mind az ifjú Rákóczi György méltóságos fejedelem idejéig, mostan az ecsedi tisztek a fejedelem-asszony és Rákóczi Ferencz úr ő Nga parancsolatjából mind az matolcsi sedecimával együtt elfogták. Hasonlóképen a Szamos és Tisza (? vagy Tur? olvashatlan) mellett való jószágokban ki nem adják, sőt a mely faluknak dézsmái az ecsedi várhoz régenten constaltattak, azokból is soha sem decimát, sem penig az 8-át, mit régi urak idejekben, hogy fogyatkozás nélkül a predikátoroknak kiszolgáltattak, ki nem adják“.²

Ugyancsak ez évben, aug 31-ikén Gyulafy László, Kende András és Daróczi Sámuel részére adott instructióba befoglalta a megye: „az ecsedi parochiához és scholához a néhai méltóságos Bethlen urak a minő proventusokat adtanak és donatióval ő fölségétől is confirmáltak, azokat is fejedelem-

¹ Sz. m. levéltára. 1665. act. 81.

² Sz. m. levéltára. act. nro 80.

asszony ő Nga subtrahalta, azoknak is megadását el ne mulassák.²

Báthori Zs. ígérete tehát a megyéhez nem volt egyéb, mint a folytonos kérelemnek és panasznak néhány hónapra beszüntetése, de arra gondolni sem lehet, hogy azt komolyan tette s egyáltalában gondolt volna annak csak részbeni beváltására is.

A panaszok, mint az egész országból, úgy Szatmármegyéből is folyton s évenként újabb sérelmekkel szaporodva hangzottak fel sikertelenül.

Újabb remény csillámlott fel 1669-ben, midőn Zrinyi Péter ösztönzésére Rákóczi Ferencz kibékült a felvidéki 13 megyével, Sárospataknak visszaadta az anyja által elvett jövedelmeket s megígérte, hogy annak idején az ecsedit is kiadja.³ Ez történt április 29-én s már május 20-án Eperjesről írja Szatmár vármegyének öröme hangoló tartalommal; „Kegyelmek ide küldött becsületes követ atyafiai kívánván in generalitate restituáltatni az ecsedi és más helyekben való parochialis proventust, teljes informatiot nem adhatván benne, úgy accordaltunk, hogy praefectusunk. nemzetes és vitézlő Szalai Pál uram ő kegyelme teljes plenipotentiával Ecsedben menván, comperta mera rei veritati, diebus 25, et 26 affuturi mensis junii. a mely parochialis proventus kglmes Asszonyunk Anyánk ő Nga vagy magunk által elfoglaltatott, azont complanáltatjuk, kirül kgltek böcsületes követ atyafiai is informálni fogják kglteket bővebben.¹

Végre tehát örömmel lélekzett fel a német s magyar hadak által koldus szegénynyé vált Szatmármegye, mert íme I. Rákóczi F. tette az ígéretet, hogy a legfájóbb sebet begyógyítja!

Korai volt ez az öröm; az ígéret nemcsak teljesedésbe nem ment, sőt az előbbinél sokkal rosszabb állapot következett.

Báthori Zsófiának nem tetszett fiának kibékülése a felső megyékkel, annyival kevésbé ígérete s nem ő rajta mult, hogy azt megakadályozza; de követe elkésett a tanácskozásról s fiát más útra nem terelhette, mert már az Sárospatakon megkötötte az egyezséget, melyet ő „meggondolatlan cselekedetnek” nevezett.

Befolyása fiára azonban ezután is a legnagyobb mérték-

¹ U. o. fasc. 12. act. nro. 18.

² Zsilinszky i. m. III. 305. lap.

³ Sz. m. leváltára 1669. act. pub. pol. nro. 9.

ben megmaradt, sőt még növekedett, midőn Rákóczi felkelése nem sikerülván, ő mentette meg Zrinyi és társai sorsától. „Te rossz fiú — mondá neki korholólag Munkácson, midőn oda menekült hozzá — szövetséget kötöttél az eretnekekkel, fegyvert fogtál oktalan ipad tanácsára királyod ellen, a háborúnak vége, ne gondolj annak további folytatására. Váramban vagy, hol én parancsolok s neked engedelmeskedned kell”.¹

Jellemző Báthori Zsófiára nézve, hogy ő volt az első, ki az egész felkelést a protestánsok rebelliójának nevezte, holott annak intézői katolikusok voltak s így részben e fanatikus nőnek köszönhető az ország a pozsonyi vértörvényszék felállítását.

Ez időtől kezdve, ha nem lett volna is többé Báthori Zsófia, kinos emléküvé tette ez évtizedet s a következőt a gályarabok keserves kínzása s Karaffa eperjesi mézszárlása.

Báthori Zs. is ki akarta a maga részét venni a protestáns papok elleni kegyetlenkedésből s miután a pozsonyi törvényszék hatása nem igen terjedhetett ki Szatmármegyére, gondoskodott ő róla, hogy ha nem is gályával, de börtön- s más büntetéssel bosszút álljon az ártatlan ref. papságon. Vele együtt vérszemet kaptak a jezsuiták s németek is.

Nem volt elég a Szatmár várbeli rablósereg, Báthori Zs. behozza Ecsedre is a németeket, hogy a Szamos másik oldalán s a Nyíren megmaradt inséges községek is pusztákká tétessenek.

Érdemeket akart szerezni Bécsben, fia megkegyelmeztetését akarta meghálálni s mindezt a protestánsok és papjaik üldöztetése s bebörtönöztetése által.

Igéretben, biztosító iratban nem volt hiány ez időben sem, de megtartásának, beteljesítésének semmi nyoma.

A jövedelmétől megfosztott Ecsed megragadja az alkalmat, midőn 1670-ben a vár és város átadatik ő felségének s a német katonaságnak, hogy minden oldalról biztosítsa jogait és az egyház régebbi jövedelmeit visszaszerezze. Szinte csudálkozni lehet a sok hazudozó nagy pecsétes iratokon, melyekre nem sajnálták a fejedelmi személyek a papirt, tintát s óriási pecsétet, holott tudták, hogy azokból semmit sem fognak beteljesíteni, s bámolni lehet, mily biztos kézzel írja alá „Sofia Batori” nevét a kötelező okiratnak, holott eszé ágában sem volt, hogy annak a ref. egyházra vonatkozó részéből egy hajszálnyit is beváltson.

Rákóczi F. és Zrinyi Ilona 1670. július első napján

¹ Zsilinszky i. m. III. 347. lap

Munkácson adják ki az assecuratat, hogy „megtartassanak ecsedi templom, schola, parochia, praedikator, scholamester, deákok azoknak eddig járt fizetésök, jövedelmek és sustentatiójok ezután is.” Szóról szóra ugyanezt írja alá Báthori Zsófia július 13-ikán Matolcson.¹

Mintha gúnyt is tartalmaznának e biztosító iratok, miután tudva van, hogy már egy évtizeddel előbb elfoglaltatott minden fizetés, jövedelem, sustentatio, sőt maga a templom is épen Báthori Zs. által s ezután sem adatott az vissza. Köszönettel vehette N.-Ecsed, hogy megengedettett ideiglenes templomában papot tartatni saját áldozatkészségén.

A vallásüldözést, nem vallotta be nyíltan Báthori Zsófia, hanem igyekezett a református papok üldözésének más címet adni. Erre nézve két ízben is kifejti okoskodását a megye előtt. Először 1673. aug. 24-ikén írja a megye rendeihez: „Írja kegyelmetek levelében, hogy az istentelen és az Istentől elszakadt, pogánynyal bélelt rebellisek mind az mi szolgánknak s mind Fiunk szolgájának károkat töttek Szamosközben, kire nézve, hogy azon károkat a praedicatorokon meg ne vétessük, kér kgltek levelében. Istennel bizonyitunk, mi nekünk az izetlenség és veszekedés nem kell, kívánnánk csak az egy csendességet és békességben való megmaradást, de viszonttag, hogy ha vagy magunk, vagy hozzánk tartozó egyházi s világi embereink, vagy jószágunk háborgattatnak, annak megorvoslására valamit el tudunk követni, tehetségünkkel azon vagyunk. És mivel hogy foganatosabb módot nem találhattunk, az mit patenses kiadott levelünkben feltöttünk, csak elkövetjük s kglteknek sem adhatunk más választ, hanem a mineműt adtunk tegnap előtt Bereg vármegyében levő praedicatoroknak, kit úgy tudjuk a kgltek vármegyéjében is vagyon. Főltalálják a praedikatorok, kit kell megkeresni ezen dolog végett, kik hatalmában áll azon istentelen pusztítók megzabolázása. Valameddig hozzánk tartozók közül, akár egyházi, s akár világi szolgálk legyenek azok, személyekben meg nem háboríttatnak, addig életeket a praedikatorok ne féltsék tőlünk. Jószágunkban és hozzánk tartozók javaiban rebellisek által elkövetett károkat pedig, Magyarországon akárhol levő praedikatorok javaiból kipótoltatjuk, a minthogy (hogy ne láttassunk hirtelenkedni) várakozunk még vagy egy hetet, ha meg nem lészen felül megirt szolgálk kára, meg lesz a praedikatorok javaiból.“²

¹ N.-Ecsed levéltára.

² Szatmármegye levéltára 1673. nro. 66.

Tehát Báthori Zsófia még mindig a protánsok rebellióját látja minden mozgalomban.

A szatmári, ecsedi s munkácsi németek szabadon garázdálkodhattak, de ha a szegény üldözöttek összeállva ellene állottak, vagy visszatörölni merészelték a vett sérelmeket s a hol lehetett, a gyűlölt Báthori Zsófia birtokain is kitöltötték bosszújukat: úgy ennek egyedüli okai a praedikátorok voltak Báthori Zsófia szerint, ki el sem tudta képzelni, hogy ha az ő kedves jezsuitái a németekkel karöltve minden erőszakosságra, törvényteleniségre készek: a ref papság is hasonlót ne tegyen s ne az irányítsa a rebellisek mozgalmát.

Kifejezi ezt a nézetet világosan az 1678-ik év október 5-ikén Munkácsról a Szatmár vármegyében lakó evangélikus statushoz írt levelében: „Kegyelmetek bölcsen megítélheti, ha a kuruczok táborában levő praedikátorok nem vihetnék-e véghez azt, hogy az egyházi embereket ne üldöznék és a templomokkal mocskosan ne bánnának. Hadgyanak békét nekünk s mi sem bántunk senkit. Ugyan adattunk vissza a marháknak, kegyelmetek is adlaboráljon, hogy olyan istentelenségeket ne kövessenek el azok a kóborlók“.

Szegény evangélikus status! Mily fájdalmas mosoly jöhetett ajkaikra, midőn a szokásos frázist olvasták Báthori Zsófia levelében, melylyel kezdte s végezte: „Isten kegyelmeteket hogy minden jókkal áldja s látogassa kívánjuk“ s záradékul: „Ezek után Isten gondviselésében ajánljuk kegyelmeteket mind fejenkint. Kgltek jó akarója Sofia Batori“.

Báthori Zsófia minden törvénytelen tettei daczára azt kívánta volna, hogy pártján legyen s vele érezzen a vármegye. Sérelemnek tekinti, hogy a lakosság a rebelliseknek menhelyet ad s el nem árulja őket az ő felsége erősségeibe, ha pedig a németek (ő felsége hívei) kimennek Szatmárról, vagy Munkácsról, az tartja magát boldogabbnak, ki a hírt a rebelliseknek megviheti.¹

Hogy úgy történt mindez, kétségbe vonni nem lehet. Így volt ez az egész országban; azokat a rebelliseket az elnyomott lakosság a szabadság bajnokainak nézte, a német katonaságot pedig, mely nagyobb zsarolást és pusztítást vitt véghez a pogány töröknél, gyűlölte. Kurucz és labancz halálos ellenségei voltak egymásnak s a kettő viszálykodásának keserű gyümölcsét elvették a protestáns papok is, kik természetesen inkább vonzódtak a szabadságot és vallásukat védelmező „rebelliség“-hez, mint a németekhez.

¹ Szatmármegye levéltára 1673. nro. 66.

Mint általában a r. katolikusok által felhozott panaszok, úgy a Báthori Zsófiáé is általánosságban van oda vetve, de biztos tényt nem említ. Vajjon hol is bánthatták volna Szatmár megyében a róm. kath. egyházi férfiakat? Hiszen róm. kath. pap ez időben csak Szatmáron (jezsuiták) és Ecse-den volt (később Fehér-Gyarmaton is) s mindkét helyen királyi őrség, mely megvédelmezte őket.

A vármegye még megpróbálja az ő felsége elé viendő panasszal eltéríteni Báthori Zsófiát a prot. papság üldözésétől, de ha nem tudta is, több mint egy évtized sikertelen feliratai után, hogy semmi eredményre és orvoslásra nem találhat fent, felvilágosította Báthori Zsófia 1673-iki levelében: „hogy pedig kgltek azt írja levelének vége felé, ne kellessék kglteknek kedvetlenségünkre lenni e felől való nagy emberek busításában: már onnan a mi követünk régen megjött, ne fáradjon kgltek, mert mi minden cselekedetünknek okát szoktuk adni hamar Bécsben“.¹

Fehér Gyarmat is azon szerencsétlen helyek közé tartozott, melyek az özvegy fejedelem-asszony vallásüldözését keservesen megéreztek. Még 1672. előtt elfoglaltatta a templomot, kitetszik ez onnan, mert 1672. márcz. 20-ikán a vármegye instructióban adja Rajki János követének a gyarmati templom ügyét is, hogy pro sua dexteritate promovealja. Sőt ez idő tájban r. katolikus papot is vitetett be Gyarmatra, mint patronus s 1673. márcz. 6-ikán kelt levelében fenyegeti a gyarmatiakat, kik nem valami jó néven vették a katolikus plébános oda helyezését. „Ti Istentelen pogánynál alább valók. pápistákat üldöző Gyarmatiak, kik közül minapiban négyen két katholica leánynak házára menvén fegyveres kézzel, igaz vallásunk ellen való gyűlölségtől viseltetvén, fejeket akartátok szedni; abbeli istentelenségeket nem akarván semmiképen elszenvednünk, parancsoljuk te neked gyarmati birónak, fejed vesztése alatt, azt a négy bátor legényt, akárki jobbágysá legyen, mindjárt megfogassad és Munkács várában küldjed úgy pedig, hogy ha az útban elszaladnak, úgy is a te fejed fizet érettek. Azt is igen erősen parancsoljuk, az ott való pater plebanusra ő kegyelmére oly vigyázásod legyen, az városnak is, hogy ha valamely istentelen emberek miatt valamit szenvedne a pater, te is a várossal együtt lakolni fogsz és valamennyi calvinista praedikatort, kiküldvén mindenfelé szolgálkat, béhozhatnak Munkács várába, azt elkövetni el nem mulatjuk, eztet bizonynyal ott az egész tartományban

¹ 1673. act. nro. 66.

elhirdethetitek: sőt ha másutt is akármely jószágunkbeli papnak is valami bántódása esnék, úgy is azt fogjuk elkövetetni. Az egyházi dolgokban mindenben a pátertől ő kglmé-
től függjete, mint igaz lelkipásztortól s ebben a nemesek se álljanak keresztül, mert azok titeket a mi kezünkben ki nem mentenek, ti nektek nem is parancsolnak. Azonban őket is meg tudjuk mi találni. Ezen levelünk continentiáját jól az homlokotokra róvjátok gyarmatiak”.¹

A szegény ref. papságon csakugyan beteljesítette Báthori Zs. fenyegetéseit, ezt mutatja Kökényesdi György kérvénye a császárhoz 1675-ben: „Sed Sacratissima et Caesarea Majestas! eheu, qualiter res se habet! Celsissima Principissa Domina Sophia Bathori non solum in propriis, verum aliorum etiam Bonis per suos deputatos stipendiarios ne an libertinos praedicantes persequendo bonis ipsos expilatos in carceres detrusos aut in arestum sumptos absque ulla justa causa in Arce Munkács in vinculis et captivitate acerba detinet”.² Valamint 1679-ben Püsköki János követ részére adott utasítás: „most is ő nagysága minden igaz ok nélkül nyolcz vagy több prédikátorainkat fogva tartja Munkácson”.

Kik voltak ezek a martirok, nem tudhatjuk.

A gyarmatiak mindenfelé esedeznek szorult helyzetökben, így levelet küldenek a vármegyéhez is: „Az evangélium szerint való Christus nyája lelki soványságában már jó időtül fogva elepedvén, isteni tanácstól indíttatott és országunk kegyelmes királyához küldtetett becsületes követ uraimékat kegyes válaszsza mindenfelől körünkbe megtérvén, midőn váránk, az ő kegyelmek követségének némely dolgokban megelőző gyümölcsit látnók, mi is, hogy lelki szabadságunk kívánásában legutolsóbbak nem lehetvén praedikator hivataljában s közinkbe hozásában munkálkodtunk, reménységgel várván tovább templomunkhoz való jutásunkat is, kglmes királyunk békeségünkre atyáiképen hajlandó gratiajából, mely dolognak elkövetésén, a mint közhírrrel értjük. bizonyos méltóságu személyeket is rendelt ő felsége, kinek boldog végben vitelét adja Isten örömmel megérvünk és valósággal megtapasztalnunk. De a békeséggyűlölő s ez hazában lelkiszabadságot üldöző Tanács nem tudjuk micsoda tekintetből ösztönözvén Báthori Sófia fejedelem-asszonyt ő ngát maga keze irásával javallott és confirmalt pecsétetes levelet városunk birájának intitulálva küldötte, kiben harmadnap alatt kitaka-

¹ 1673. nro. 59. fasc. 19.

² 1675. act. nro 68.

rodásra kényszeríti predikátorunkat, indulatjához nem találván szebb s hathatóbb szó formáját, kiből kitetszik kglmes király urunk szent intentiója ellen, hazánk egyességét mennyire segítse és elővinni igyekezze ő nga! újabb haddal nagy szám szerint ellenünk közönségesen fegyvert izen, csak város birájának intitulált levelében ő nga, melyet in specie kglteknek beküldöttük olvasni és meglátni, futuram ad cautelam megtartván, kérjük azon kglteket az jövőendő gyűlésig mennél hamarabb ügyünket Commendans ur ő ngával, mint jóra igyekező kglmes királyunk hívével közölvén, ha mód volna benne admonealtatná Munkácson írása által, ez iránt haza leendő békességében keresztül állásától a fejedelem-asszony ő ngát. Hogy az ő nga szolgálait hordják a male contentusok, mi úgy nem tehetünk arról, mint ő nga a calvinisták és több evangélikusok károsításokról. (? ezt ha írták is, de nem hitték!) kglmetek Commendans urammal ezen dolog közléséről s a maga tetszéséről elvárván jó válaszát, mindnyájan maradunk kgltek köteles szolgálai Gyarmat városának nemes és közönséges lakosai. 1675. 5. maji¹.

Közbeveti magát a vármegye s levelet ír Báthori Zsófiához, de a válasz nem sok vigasztalást tartalmaz: „Nem levén a dolog közönséges, nem is kellett volna vármegyéstől írnia kglteknek. A jus patronatusságot Gyarmaton másnak nem engedjük, valameddig ő felsége magános parancsolatját nem látjuk, addig semmiképen ebben nem kedvezhetünk kglteknek. Ha azért a hivatlan vendégen valami esik, tulajdonítsa magának, kit okvetlen el sem kerül! Mi senkit nem erőltetünk, hogy vallását változtassa, más emberek jószágában sem disponálunk olyan dologrul, hanem az holott birodalmunk vagyon, szabadok vagyunk, mely dolgot az mi Eleink igen bőven elkövettek magok jószágában, semmi ujságot az iránt nem cselekeszünk. Más illendő dolgokban örömet kedveskednénk a nemes vármegyének stb. Datum in Arce nostra Munkács die 3. Maii A. 1677.²

Bátori Zsófia lelkét terhelheti a penyigei templom elfoglaltatása is, melyet a vármegye 1681-ben is a sérelmek közé soroz.³ De erről nem tudunk határozottan egyebet.

Meg kell emlékeznünk még a pozsonyi vértörvényszékről is, melynek csak egy dörgedelmes vészfellege zúgott keresztül Szamármegyén, a nélkül, hogy komolyabb veszélyt

¹ 1675. act. nro 47.

² U. o. 1677 évről szám nélkül.

³ Zsilinszky i. m.

idézett volna elő. Püspöki János követnek 1679-ben kiadott utasítás¹ bizonyosságot tesz arról, hogy „egy leleszi konventbeli személy írása által“ a szatmármegyei prédikátorok, scholamesterek és deákok is mind megidézttettek Pozsonyba összeesküvés vádjá miatt, „holott az mi predikatorink affélében magokat nem avatják, levén az ő tisztjök az evangéliom prédikálása. Erre nézve instálni kell ő felségét, hogy azon helytelen citációt abalienálni parancsolja; mivel az mi prédikátoraink, annyival inkább iskolamestereink oly alávaló állapotban, szegénységben vannak, hogy sokaknak csak egy darab kenyerek alig vagyon, nem hogy Pozsonyba mehetnének, mely költség nélkül nem lehet.“

A vármegye levéltárában nincs adat, hogy a szatmármegyi papok, tanítók, vagy diákok közül valaki megjelent, vagy elítélve szenvedett volna e rettenetes vértörvénszéktől, hiszen volt módjokban — szerencsétlenségökre — itthon is szenvedni németektől, Báthori Zs. tisztjeitől s a jezsuitáktól.

Báthori Zsófia 1676-ban elvesztvén fiát s elűzvén köréből menyét, a szintén katolikus Zrinyi Ilonát, ki emberségesebb bánásmódot ajánlott neki a prot. jobbágyakkal szemben, egészen kedvelt jezsuitái befolyása alá jutott, kik közül Kiss Imre nevű teljesen uralkodott felette. Ez okozhatta azt, hogy élete végén még dühösebben üldözte a protestáns papokat, kiket fogva tartott Munkács várában, sőt birtokairól végre a protestáns híveket is kezdte elűzetni.

Kétségkívül több helyen végrehajtotta ezt s hogy Szatmármegyében a protestánsoknak még siralmasabb helyzete nem lett, az annak köszönhető, hogy 1680. június 14-ikén Báthori Zsófia meghalván Munkácsra, egyik legfélelmesebb üldözőjüktől megszabadította őket a gondviselés.

Jezsuiták ez időszakban csak Szatmáron voltak. Ha csak azt tekintenők, hogy ők tetteleg mennyire folytak be a reformátusok üldözésébe, vagy hogy a fentmaradt iratok szerint mik tulajdoníthatók nekik: úgy ez igen kevés volna, mert ők természetökhöz hiven ritkán harcoltak nyílt sisakkal. Kezdve a Szatmár vári templom elfoglaltatásától, a papok munkácsi bebörtönöztetéseig, alattomban a jezsuiták működtek; egyes esetekben, mint pl. Berencze elfoglalásánál nyíltan vádolják őket, a többeknél is nagyon feltehető befolyásuk.

A szatmári németek felbujtogatói a vallásüldözésre, kik lehettek inkább, mint a védelmök alatt álló jezsuiták, Báthori

¹ Kiss Kálmán a szatmári ref. egyházmegye története 127. lap. A megye levéltárában nem találtam.

Zsófiáról pedig biztosan tudva van, hogy míg férje élt s ő a református vallást színleg felvette, addig is titkon érintkezett Lojola utódival, később pedig folyton azok környezetében és befolyása alatt volt. Bátran állíthatjuk azért, hogy a szatmárvármegyei két évtizedes üldöztetésnek, mely a protestánsok ellen irányult, értelmi szerzői a titkon, de annál veszedelmesebben működő jezsuiták voltak.

Leírásunk kezdetén azt vitattuk, hogy 1660-ban Szatmár vármegyében nem volt róm. kath. plébános és parochia.

A csaknem tiszta református vármegye két évtized súlyos üldöztetése alatt látszólag nem sokat veszített. 1680-ban ugyanis Szatmáron, Ecseden, Nagy-Bányán, Fehérgyarmaton vetette meg lábát a róm. katolicismus, a mennyiben erőszakkal felállított ezen helyeken a róm. kath. parochia, elfoglaltatván mindenütt a reformátusoktól templom, paplak, iskola s ezek jövedelmei.

Ez időben azonban a fegyveres erő, vagy fenyegető paranccsszó volt egyedüli gyámola a r. kath. egyházaknak, mert hívek alig akadtak egy-egy helyen néhányan, kiknek a misét szolgáltatták volna a plébánosaik.

Ez azonban csak látszólag kedvező eredmény, mert a valóságban a községekkel együtt véginségre, pusztulásra jutott a ref. egyház legtöbb helyen. Ha megvolt is templomjok és keserves fáradságos munkájokkal s végső erejük megfeszítésével fentartották egyházaikat, a dúló török-tatár és német hadak nyomán a megtizedelt magyarság csekély töredéke éhségtől gyötörtetve, rongyokban zengette gyászos zsoltárait.

Erdőd, Bobád, Soós, Szaldobágy, Alsó- és Felső-Boldád, Verend, Portelek, Fény, Búrgezd, Esztró, Gilvács, Terem, Vállaj, N.-Peleske s még számos községek, mikor támad fel határaitokon az ez idő tájban megrongált s ugyanakkor, vagy később sírba temetett református egyház?

Némelyiknek neve is feledésbe ment, legtöbb pedig róm. katolikusokkal telepített be.

Berey József.

T Á R C Z A.

AUGUSTINUS ÉS ROUSSEAU VALLOMÁSAI.

„Die Bekenntnisse des Augustinus sind die Bekenntnisse eines *Gotteskindes*, und die Bekenntnisse Rousseau's sind die Bekenntnisse eines *Weltkindes*.“

Hase.

Ha már az életrajzok is mély betekintést nyújtanak a nagy férfiaknak gondolkozásmódjába s abba a korba, a melyben éltek s a melynek befolyása alatt fejlődtek és működtek. úgy kétszeresen érdekesek és tanulságosak az önéletrajzok. főleg ha azok igaz vallomásokon alapulnak. Aesthetikai hatással van reánk, ha p. o. *Goethe* „Wahrheit und Dichtung“ című művét olvassuk, s abban művészsze való fejlődését lépten-nyomon követjük, s ethikailag hat reánk, ha *Augustinus* vagy *Rousseau* vallomásait olvassuk, s lelkük legtitkosabb vágyait és megfigyeléseit szemlélhetjük.

A svájci szocialisztikus íróban s az éjszakaafrikai püspökben sok a rokon vonás úgy természeti képességeik, mint tévedéseik tekintetében. Mindkettő vallomásokat ad Isten és ember előtt, s feltárja szive és élete legtitkosabb sejtelmeit és útjait, hogy azokból tanuljon az utókor. Mindkettő óriási hatással volt a maga korára, s mindkettőnek önéletrajza korrajzzá tágu, mely viszont ennek társadalmára, nevezetesen a nevelés és oktatás terére vet világot.

Közelebbről *Augustinus confessiói* egyedülálló jelenség az irodalom terén. Eredetiség. szellemi mélység és tárgyi gazdagság tekintetében páratlanok a maguk nemében. Nincs az a költő vagy philosophus, ki Augustinus előtt úgy értett volna a lelki élet megfigyeléséhez vagy a kedély mélységeinek vizsgálatához. Éles megkülönböztetés s megfelelő kifejezés mindenkor rendelkezésére állottak ennek a pszichológiai virtuóz-

nak. *Neander* méltán nevezte „*liber aureus*“-nak *Augustinus* e legnépszerűbb művét, a melyet már az ő korában is leginkább szerettek olvasni, s a melyben a páratlan vallásos erő mellett az a hatalmas nyelv is imponál, mely egyrészt a *classicusok*on, másrészt a *Zsoltárokon* és *Pál apostol* iratain nevelődött.

Egészen más képet mutat *Rousseau*, ez a „*Pelagius redivivus*“. *Confessiói liber aureus*nak épen nem mondhatók. E modern cynicus philosophus s hiú morálprédikátor a XVIII. század felvilágosodásának eszméin nevelődött, s a kultura egyoldalú befolyásával szemben a szív s a kedély elévülhetlen jogait vitatja. Ő szolgáltatja a francia forradalomnak „a liberté és égalité“ eszméit, s a mai socialdemocratia osztályegyenlőségének tana is az ő forradalmi iratainak a gyümölcse. De a lángelméje soha sem menvén át erkölcsi megtisztuláson, ethikailag alantjáró és tisztátalan marad mind végig. Minden belső indok és szükség nélkül hagyja el egyházát s tér abba vissza négy év múlva. Kalandor módjára űzi el azt a nőt, kivel tizenkét évig vadházasságban élt, a mihez betetőzésül még az is járul, hogy gyermekeit lelelenczházban nevelteti. Nyugtalan jellem, kinek „*Emil*“-je miatt való száműzetése méltó büntetése. S e külső nyugtalansága csak tükre, sőt egyenes folyománya belső nyugtalanságának s egy valódi „keresztyén otthon“ hiányának. A nyugtalanság, a vergődés kínos érzete vonul át *confessiói* minden lapján; de megnyugvásra a saját belsőjében sem talál soha.

Augustinus is ismerte, sőt átélte a nyugtalanság, a belső és külső vergődés eme kínos érzetét. Keresett, tépelődött, vergődött, de meg is találta a megnyugvást, a megváltást. „*Magadéinak teremtetttél minket, óh Uram, és a mi szívünk nem lel nyugalmat, a míg Benned meg nem nyugszik*“: e *classicus* mondás az *Augustinus* életének tükröze. Az Istent kereső lélek kínos vergődése: ez az *Augustinus* életének első fele; az Istent megtalált lélek édes boldogsága: ez az *Augustinus* életének második része. Fényes tehetségekkel megáldva s nagyratörő tervei által nyugtalanítva, megtérése előtt kicsinyesnek tűnik föl előtte a keresztyénség a maga „egyszerűségénél fogva“. A Szentírás olvasásához fog, de mint később megvallotta: „még nem voltam olyan, hogy beléhatolhattam, hogy meghajtott fővel követhettem volna“. „Szégyeltem gyermek lenni, felfuvalkodottságom került az Írás modorát és éles elmém nem hatolhatott annak mélyére“. Tizenkilenczéves korában kezébe jutott *Cicero Hortensiusa*. Kereste az igazságot, hogy új életet kezdjen annak szolgálatában. Égett benne

a vágy, hogy az érzékinek porát lerázva Istenhez fölemelkedjék. „Semmivé lett előttem hirtelenül minden hiú remény és a bölcsesség halhatatlansága után vágyódtam szívem hihetetlen nagy vágyódásával, és kezdtem már föltámadni, hogy visszatérjek hozzád.“ De Cicero művétől is elfordult. „Nem találtam meg benne Krisztus nevét, melyet az anyatejjel szívtam magamba.“

A bűn hatalmának tapasztalata s erős speculativ hajlama a manicheusok szektájához vezette. E keleti szekta csudálatos keveréke a dualisticus és pantheisticus gondolat-elemeknek, mely a maga híveit keresztyén kifejezések alakjában az igazság keresésének és megfejtésének a reményével kecsegtette. Tana szerint a jóval vagy világossággal küzdő gonosz vagy sötétség önálló külön hatalom, mely tanban Augustinus, mivel az erkölcsit átviszi a fizikai térre, némi mentséget talált a maga bűneiért. A bűnért nem felelős az ember, mivel az „a benne lévő sötétségi elem“. „Óh igazság, igazság — így kiált föl — mily bensően sóvárgott a lelkem már akkor is utánad!“ Kilencz évig táplálkozott a manicheismus eszméivel. És „én ettem, mivel Tégedet hittelek abban, de nem mohón . . . , nem is laktam jól, hanem még inkább kimerültem.“

Tévelygő lelke a scepstis nihilisticus hálójába került, a hol kételkedik minden igazságban s „mégis végtelenül szomjúhozza azt.“ Rómába megy, a hol szelleme és érzékisége közötti küzdelmében egy időre az a tan áztatgatta: „nem mi magunk vétkeztünk, hanem valamely bennünk lévő idegen természet“ s „hizelgett büszkeségemnek, hogy nem én magam vagyok vétkes“. Míg így háborgó lelkét csitítgatja, bevallani kénytelen, hogy „a ferde akaratból eredt az önzés, ez aztán szokássá, majd a küzdelem hiánya folytán szükségességgé vált“. Mint rhetor Rómából Milánóba ment, a hol lelkiismereti fájdalmaiban akart is, meg nem is szakítani a bűnnel. Bevallja, hogy mihelyt bűnös és tisztátalan lelkének meggyógyításaért fohászkodott, lelke mélyéből egy titkos hang neki azt súgta: „csak ne most, csak ne most!“ Félt az erkölcsi tisztaság igájától. „Attól félttem, óh mindentudó Isten, hogy te igen hamar megtalálasz hallgatni engemet s meggyógyítasz olyan vágytól, a melyet inkább szeretek kielégítve, mint elodázva“. Mennyi belső és külső motivumra volt még szüksége egy ilyen léleknek, hogy gyökeresen meggyógyuljon.

Milánóban Ambrosius püspökkel ismerkedett meg, a ki-ben a keresztyén igazság tanítóját bámulja, de fölötte nagy tehernek tartja annak nőtelenységét. E tanítóval való sűrű

érintkezése, a milánói virágzó ker. gyülekezet élénk egy házias élete, anyjának, a keresztyén anyák e mintaképének megérkezése s Antonius és Victorinus keresztyén barátaival való gyakori társalgása nagy hatással volt az igazságot kereső s azért küzdő lelkére. habár gyakran panaszolja fel érzéki természete és hiú dicsvágya nyügét és kísértéseit. Majd mohó vágygyal a Szentírás után nyul. Pál leveleibe merül, átéli a nagy apostol sorsát s vele együtt tapasztalni kénytelen, hogy más törvény van az ő tagjaiban, hogy a lélek kész, de a test erőtelen, s vele együtt kiált fel keservesen: kicsoda szabadít meg a testnek halálából? Végül megjött a szabadulás órája. Mint hajdan Nathanael, úgy ő is egy milánói kertben Alypius barátjától elfutva iszonyú belső vihar és könnyzapor között egy figefa alá veti magát és fuldokolva kiált Istenéhez: „És te Uram, meddig haragszol rám oly végtelenül? Ne emlékezzél meg az én elmúlt bűneimről! Meddig, óh meddig? Holnap, ismét holnap? Miért nem azonnal? Miért nem vetsz véget ez órában az én gyalázatosságomnak?” Vergődéséből egy a szomszédban éneklő gyermeki hang kelti föl, mely azt mondja: „Vedd és olvasd! Vedd és olvasd!” A Krisztus szerelme iránti forró vágyában hirtelen eszébe jut, hogy szt. Antal, midőn először halotta az Úrnak a gazdag ifjúhoz intézett szavát, ezt egyenesen magára vonatkoztatta s így cselekedett. Nagy fölindultságában Alypius barátjához futva, felüti az Írást s magában olvassa az első szemébe ötlő helyet: „Járjatok nem dobzódásokban és részegségekben, nem versengésben és irigységekben, nem bujálkodásban és mértéktelenségben: hanem öltözzétek fel az Úr Jézus Krisztust, és a testet ne tápláljátok az ő kívánságaiban“. (Róm. 13. 13—14. v.) És az ige hatott és gyújtott. Közelében lévő barátja Alypius, kivel e páratlan lelki jelenetet közli, tovább olvas. s a következőkben azt találja és magára vonatkoztatja: „a ki pedig a hitben erőtelen, azt felvegyétek!“ (Róm. 14. 1. v.) „Mintegy bizonyosságnak világossága ömlött el lelkemen, és minden kétely sötétségei eloszlottak“ — jegyzi meg Augustinus a vallomásokban. Barátjával együtt anyjához Monicához rohan, kinek szive hálától újjongott, hogy reménységében és könyeiben meg nem csalatkozott. E perctől kezdve hívő keresztyén volt, s Alypiussal együtt húsvét éjjelén Ambrosius püspök megkereszteli őket. Fölismerte az igazságot, egyelőre az elmélet, később az élet igazságát s csak az a fájdalom gyötri még: „későn szerettelek meg, óh mennyei szépség, ki bensőmben valál, de én kívül állottam s ott kerestelek. Velem valál, de én nem voltam benned. Hangosan kiáltottál s

megtörted süketségemet; fénylettel, s verted vakságomat; fujtál, s benned életre ébredtem. Óh uram, megérintettél engemet s én föllobogtam a te békességedben!" Valóban Augustinus igazi Pál-természet: a legnagyobb lelkiismeretséggel keresi lelke üdvösségét, de előbb tévutakon jár, ezeket végig járja, s a fordulatokat erős megrázkódások idézik elő, míg nem Isten kegyelmének közvetlen tapasztalata megnyugvásra, megváltásra juttatja.

Rousseau „confessiói” ilyen döntő fordulópontról nem emlékeznek. A r. katolicizmusra való áttérése egy turini zár-dában a kenyér végett történt, a protestantizmus körébe való visszatérése pedig a genfi polgári jog elnyerése reményében. S mégis ismerte Rousseau is a mélyebb kérdéseket, a szív benső vágyait és szükségait, sőt alkalmilag érezte a lelkiismeret fájdalmait. Betegen feküdt Chambéryben s az orvosok csak néhány hónapi étellel biztatták. Az elkárhozás miatti félelmében jansenista iratokat olvas, melyek megtöltik őt az örökkévalóság komolyságával. Warrens asszony azonban, ez az erkölcstelen nő, kinek vezetésére bízta magát, eloszlatja összes aggodalmait. Aztán kéznél volt egy pár jezsuita, a kiknek laza morálja ugyancsak kitörölte Rousseau lelkéből a jansenizmusnak bánatot keltő benyomásait. A mi a bánatból még netán megmaradt, azzal következő módon végzett: „Egy napon néhány fatörzs irányában kődobálásban gyakoroltam magamat. Gyakorlás közben föltettem magamban, hogy lelkem megnyugtatósára a prognostikon egy nemét fogom megkísérteni. Azt mondogattam magamban: ha találom a fát, úgy az a mentség, ha nem, akkor a kárhozat jele. Iszonyú szívdobogások között reszkető kézzel dobom a követ, s lám, középen találtam a fát. Azóta — többé nem kételkedtem az én üdvömben”. Joggal mondja a helyről Raumer (Histor. Taschenbuch” című művében): „nem csuda, hogy talált”. „Nem tudom” — így ítél arról később maga Rousseau — „nevessek-e vagy sirjak, ha e jelenetre gondolok. Ti többi nagy emberek, a kik bizonyára nevettek, boldognak éreztétek magatokat, de ne nevessetek az én nyomorúságomon, a melyet nagyon is érzek”.

De ha Rousseauval így áll a dolog, ki előtt s miért teszen ő vallomásokat? Hogy igazán vallomást tehessünk, ismernünk kell az igazság ama velünk szemben álló örök normáját, mely életünk feltétlen érvényű s egyetemesen kötelező kriteriumát képezi. „Emil”-jében alkalmilag „isteni ösztönnek, az ember biztos vezetőjének, az emberi természet méltóságának, a jó és rossz bírójának, az Istenhez való ha-

sonlatosság eszközlőjének, a jó szeretetére való ösztönzésnek“ stb. stb. nevezi a lelkiismeretet, mely elálmosítva félénkké válik“. Az ellentmondás világos. Ha a lelkiismeret „az ember biztos vezetője“, hogyan némítható az el? S ha „Istenhez hasonlóvá teszen“, miként lehet „félénk az Isten előtt?“ Mihelyt Istennek kijelentését mellőzzük, még ha hatszor elolvassuk is az Írást, de ha nem ismerjük és nem fogadjuk el az objektív igazságot, akkor nem csuda, ha ez az ú. n. „isteni ösztön“ elhomályosul bennünk. Lám Rousseau még csak fájdalmat sem érez a felett, hogy egy általa elkövetett lopást, a melyről „vallomásaiban“ megemlékezik, egy ártatlanra hárított s tán egész életére szerencsétlenné tett, sőt gyermekségében elkövetett egyéb lopásait még humorral emlegeti. „Volt sok hibám, mint gyermeknek, falánk voltam és hazudtam, de — — nem voltam rossz fiú“; s néhány sorral alább azt mondja: „a legjobb nevelés daczára volt hajlamom a rosszra, s az gyorsan, minden nagyobb fáradság nélkül ment végbe“. Fösvény is volt, „de mindig nemesebb motivumokból“. Azt az Istent, ki azt parancsolta, hogy „ne paráználkodjál“, Rousseau nem ismerte. Soha sem érzi emiatt a legkisebb lelkiismereti furdalást se az a férfiú, ki a lelkiismeretet „az ember legbiztosabb vezetőjének“ mondotta. Sőt egy helyen azt is mondja: „olyan léleknek tudom magamat, mely mutogathatja magát“. Mig p. o. egy Pál apostol bűnbánólag érzi és vallja, hogy a legnagyobb a bűnösök között, addig Rousseau a legjobb embernek tartja magát. „Soha jobb, gyöngédebb és igazabb szív nem volt, mint az enyim, a melyben gyűlölet vagy gonoszság soha sem lakozott.“ Az isteni törvény és az erényesség „védőjének“ is mondotta magát. Sőt annak, ki halálig gyűlölte az ellenségeit, s confessióiban azokat az egész világ előtt gazembereknek deklarálta, van bátorsága azt mondani: „Sokat prédikálnak nekünk arról, hogy bocsássuk meg a sértéseket; mindenesetre szép erény a megbocsátás; de nekem nincs rá szükségem. Sokkal kevesebbet törődöm én az ellenségeimmel, mintsem arra az érdemre tegyek szert, hogy nekik megbocsássak.“ Megvetéssel illeti őket, s azért a velök való kibékülésre nincsen szüksége.

Az önámításnak legborzasztóbb neme azonban az ő confessióinak hirhedt előszava, mely így hangzik: „Valami példátlanra vállalkozom, a melynek kivitele aligha talál követőre. Az emberi nemnek be akarok mutatni egy embert a maga egész igazságában, s ez az ember én vagyok, és pedig én egyedül. Érzem a szívemet és ismerem az embereket. Nem olyanak vagyok alkotva, mint más. sőt van bátorságom hinni

azt is, hogy más ember vagyok, mint bármelyik a földön. Ha nem vagyok jobb, mint a többi, de legalább más vagyok. Ha jót tett-e velem a természet vagy rosszat, felettem csak akkor lehet ítélni, ha elébb olvastak! Szóljon az utolsó ítélet harsonája bármikor, én könyvemmel a kezemben fogok megjelenni s a legfőbb bíró elé állani. Hangosan azt fogom kiáltani: ládd, ezt tettem én, így gondolkoztam én, ilyen valék. Ugyanazzal a nyíltszívűséggel vallottam be magamról a jót és a rosszat. Nem hallgattam el semmit a rosszból, s nem tettem semmit hozzá a jóhoz, s a hol jelentéktelen dolgoknál valamit kiszíneztem, az csak az emlékezet hiányának kitöltése czéljából történt. Olyannak mutattam magam, a milyen voltam: megvetendőnek és alávalónak, ha ilyen voltam, s jónak, nemesen gondolkozónak s előkelőnek, ha ilyen voltam. Feltártam a belsőmet olyannak, a milyennek Magad is láttad. Örökkévaló lény, gyűjtsd össze körülöttem embertársaimnak végetlen sokaságát, hadd hallja az én vallomásaimat, s keseregjen s piruljon az én nyomorúságaim felett. Borúljanak le magas trónod zsámolya elé, s tárják föl ugyanazzal az őszinteséggel sziveiket, meglátom, lesz-e egy is, ki Neked azt meri mondani: jobb voltam, mint ez az ember.“

Mi más egy Augustinus!

„A ki teszi az igazságot, világosságot nyer. Előtted valamást téve követem szivemben az igazságot s követtem iratomban sok tanu előtt. Te előtted, nagy Isten, ki ismered az ember lelkiismeretének legtitkosabb vágyait, mi lehetne elrejtve, ha nem is vallanám? Téged rejtenélek el magam elől, nem pedig magamat te előtted! Milyen gyümölcse lesz annak, óh uram, kinek naponként tárom föl lelkiismeretemet, ha szent színed előtt az embert ez írással is olyannak mutatom be, a milyen ő a jelenben? . . . Szeresd a testvéries kedélyt bennem, ha szeretetreméltónak találod, s szánakozzál rajtam, a mit Te szánakozásra méltónak találsz. Azok el fogják hinni, hogy igazat beszélek, a kiknek a szeretet nyitotta meg füleit a hallásra. A ki pedig mindenkor követte szent szózatodat, s kerülte azt, a mit én elkövettem, az ne gúnyolódjék felettem, hisz az Úr gyógyított meg engem, s az Ő műve az is, hogy amazt megtartotta s teljesen megbetegedni nem engedte.“ Mélyen a porban fekve így kiált föl: „A mi jó van bennem, az a Te műved és ajándékod, jóságos Isten; hisz „vivit anima ex deo“ s a mi rossz van bennem, az az én bűnöm s a Te igazságos büntetése“. S bármilyen nagyszerű speculációkkal találkozunk is műve utolsó három könyvében az egyes hitczikkekről, p. u. a hit természetéről, az Írás megbízhatóságáról, a

bűn eredetéről, az akarat szabadságáról s a megváltás erejéről, stb. személyes részvétünk folyton arra a nagy vallóra irányul, ki „a porban társalog az Istennel, s örök szeretetén fölmelegül, míg az olvasók előtte mint árnyékok lebegnek“. Látszólag Istennek természetes jóságát Isten különös kegyének magasztalja, s látszólag megengedhető gyermeki és ifjúsági hibáira emlékezve a legmélyebb lelkiismereti fájdalmak között ítéli meg azokat. Mindenkor az Isten parancsai állanak előtte mint vallomásainak igaz tükrei. A zsoltárok hangjain írott vallomásai, a melyeknek a szent írással egybeforrt latin őskeresztyén egyházas nyelvezetét a legjobb fordítás is meggyengíti, egyszerűségeket, mélységeket, s lendületes csengéseket tekintve a régi oratoriumokra emlékeztetnek. Abból a nyíltságból, a melylyel Augustinus beszél, abból az utálatból, a melylyel a bűnt megítéli, s abból a szeretetből, a melylyel Isten s az ő szent akaratának szolgálatába áll, minduntalan csak visszhangozik: „Nagy vagy Te, óh Isten, s dicsőíteni akar Téged az ember, végtelen alkotásod egy része, Te fölébreszted őt, hogy a Te dicséreteden örvendezzék“.

Rousseau nem az Isten, hanem a nagy publikum előtt gyónt meg, s nem is az Isten dicsőségére, hanem saját dicsőítése céljából. Roy könyvkereskedő felszólítja, hogy memoireokat írjon, s ő oly művet akart adni, mely páratlanul álljon az igazmondás s a belső szívegyenesség tekintetében. Jól mondja erre vonatkozólag a svájczíri hírneves *Vinet*: „hogy némely ember inkább rosszat, mint semmit sem akar magáról beszélni“. S Rousseau is ugyanabban a hiúságban szenved. Művét „a leghasznosabb vállalatnak mondja az erényességre nézve, a melybe valaha emberi halandó bélefoghatott“. Úgy okoskodott, hogy ez az önapológia megsemmisítheti az ő ellenségeit, s az emberiség legalább halála után lássa, hogy mit bírt Rousseauban. Szinte utálatos, mennyire dicséri magát; sophistikus érzületre vall, ha valamit beismer, s aztán e beismerést szépíti; megbocsáthatatlan, ha más emberek titkait, mire megbízást senkitől sem kapott, könnyelműen a nyilvánosság előtt elárulja és leálcázza, és pedig sokszor olyanokét, a kiktől jótéteményeket fogadott el, s végül megbotránkoztató, ha sokszor egészen laza dolgokat nevetve mesél el s gyalázatosságokat regény alakjában közöl. S teszi ezt az a férfiú, ki minduntalan árulások miatt jajgat. Valóban óva kell intenünk mindenkit e „confessiók“ olvasásától, ha csak pszichologiai vagy kulturhistóriai szempontokból a múlt század európai emberiségének egész gyalázatát közelebbről ismerni nem akarja.

Rousseaut „Emil“ című művével hosszú időn át vezérférfinak tekintették a paedagogia terén. Főelve így hangzik: „Az ember természeténél fogva jó, s csak a környezet rontotta meg“. Azonban közelebbről tekintve a dolgot, „confessiói“-val ép úgy, mint „Emil“ és „Contrat social“ című műveivel csak az volt a célja, hogy saját életét bűnös oldaláról igazolja és szépítse, jó oldaláról pedig mintaképül állítsa kora emberisége elé. De miben is áll Rousseau paedagogiai hivatása? Néhány évig mint házi tanító működött Lyonban. „Gyöngéd természetem alkalmassá tett volna e pályára, ha hirtelen fölindulásom abban meg nem akadályoz. A míg jól ment minden, angyal valék, de ördöggé lettem, mihelyt rosszra fordult a dolog. Ha meg nem értettek az én tanítványaim, magamon kívül voltam, s ha gonoszságot mutattak, megöltem volna őket. Az egyik akkor triumphált fölöttem, a midőn dühbe hozott, s akkor az volt a bölcs, én pedig a gyermek. Mit ért az, hogy láttam a rosszat, s nem volt erőm annak legyőzésére“.

Azt hisszük, hogy elég volna e paedagogikából. S talán még sem elég! Mit mondjunk az ő paedagogiai képességeiről s természete eredeti jóságáról és gyöngédségéről, ha megtudjuk, hogy öt gyermekét a lelenczházban neveltette s eljárását következőleg igazolta: „Tévedhettem, de jóhiszeműleg, nagy a hibám, de mégis csak tévedés. Barbár ellenségeim mennyire felhasználták e dolgot s mily rosszakarattal vonszolták azt a nyilvánosság elé. Mennyire rajta voltak, hogy embertelen apának kikiáltsanak. holott csak szánalomra méltó (sic!) vagyok. Nem jellemem alapjából eredt e hiba, csak szerencsétlenségemnek műve volt!“ Érzett volna ugyan némi bánatot miatta, de értelme arról biztosította, hogy így van az jól, legalább meg nem ismerkedtek gyermekei a szüle iránti gyűlölettel e romlott világban. Ő legalább szeretné, ha apja is így nevelte volna. S hozzá még gyűlöletes módon panaszt emel azok ellen, kik bizalmával oly rútul visszaéltek, gyermekeinek kitevését kifecsegték s ezzel a barátságot, „ezt a legszentebb szövetséget“ megsértették. Jól értsük meg a dolgot. A Rousseauval kötött barátságot megbontani a természet megszenteltelenítésével azonos, de ha Rousseau a maga gyermekeit az utcára dobja, az csak tévedés! Eljárásán csak az enyhíthet némileg, hogy soha sem ismerte a szülői házat s a „keresztyén otthon“ nevelő hatását. Anyja akkor hűnyt el, mikor neki életet adott, apja pedig soha vele komolyan nem törődött; hatéves fiával regényeket olvastatott s még csak meg sem intette, ha rossz úton járt.

Augustinusnak igaz, hogy megbecsülhetlen előnye volt Rousseau fölött, hívő anyjában, a keresztyén matronában, Monicában, kinek erőteljes egyénisége, meleg bensősége és rendíthetetlen hite nagyban növelte benne az eszményihez vonzódo lelket s a Krisztus szeretetét. Emlékét a confessiók is megörökítik (IX. 17—34. l.). Augustinus mellett Monica a confessiók legnagyobb alakja, kinek jellemvonásait csupa gyöngédséggel és hálával rajzolja a hálás fiú. Megmentését Isten kívül neki köszöni. „A ki engem test szerint e földi életre hozott, ugyanaz szült engem még nagyobb fájdalmak között az örök világosságra“. Mindenütt hullanak az ő könnyei s hangzanak az ő imádságai fia üdvéért. Ismeretes, hogy mélyen megszorodott anyját egy öreg püspök azzal vigasztalta: „lehetetlen, hogy egy fiú annyi könnyek mellett elpusztuljon!“ Hogy teljesen független életet éljen, menekülni igyekszik Afrikából. De míg anyja Cyprián vértanu sirjánál kéri az Istent, hogy fia futását megakadályozza, Augustinus ép azalatt tűnik el és rohan a menekülés révpartjába. „Te mindentudó Isten, így kiált föl vallomásaiban, ezt a kérését nem hallgattad meg, hogy meghallgasd azt, a mit Tőled mindig kért“. Milanóban tanunak kellett volna lennie fia megkeresztelésénél, de nem juthatott el, idegenföldön érte a halál s ez sem bántotta. „Mit tegyek itt, mióta forró vágyam teljesült. Temessetek el, a hol akartok, csak az Úr oltára előtt emlékezzetek meg rólam“. Fia hiven teljesítette utolsó kívánságát. Nagyszerű beszédben örököltette meg emlékét, s gyermeki szeretettel áldotta az oltároknál szülei emlékezetét.

Nem lépjük át a confessiók határait. Csak épen megemlítjük azt a hűséget, a melylyel Augustinus a maga hívásának élt s azt az alázatos önmegadást és megnyugvást, a melylyel mint aggastyán a vandálok pusztításait fogadja. Arra kéri csupán Istenét, hogy szeretett Hippóját mentse meg az ellenségtől, vagy ha úgy találja, erősítse meg szolgáját a szenvedésekre, vagy, a mi neki legkedvesebb volna, szólítsa el e szomorúságokból.

Hasonlítsuk már most össze ezzel azt az elkeseredést, a melylyel a hatvanéves Rousseau Confessiót megírja. Halálra szóló keserű bánat ömlik el összes sorain. Fájlalja hosszú életét, „minden nyomorúságok példányképét“, s egészségét. „mely vénségében erősebbé tette nyomorúságának érzetét“. Mindenütt csak összeesküvést lát maga ellen. Az egész közönség csak őt lesi. „Érzem a csapásokat. De nem látom a kezet, mely azokat reám méri“. Rettenetes titokzatosságot lát maga körül, de annak okát nem saját bűnös szívében keresi.

S a mint később a „Depositum“-nak nevezett s „a gondviselésnek“ felajánlott igazoló iratát, a Notre Dame temploma oltárára helyezni akarta, de egy erős vasrácszat miatt ahhoz nem férhetett, abban a véleményben volt, hogy maga az ég is bele van avatva az emberek igazságtalanságaiba.

Egy alapjában véve egészségtelen életről s betegesen izgatott lélekről és rajongó geniusról tesznek bizonyosságot Rousseau Confessiói, melyben a régi sophisták módjára még az isteni világkormányzás ellen is kikelt. „Csak a társadalom vagy a természet között lehet választani“, s „minek a jogtudomány, inkább megszűnnék az igazságtalanság?“ Jól mondja Bungener, hogy „Rousseau ott a legcsábítóbb, a hol magának leginkább ellentmond, ki maga fegyelmetlen, és mégis állandóan nevel és mustrál; ki vallásos, de minden engedelmesség és megszentelődés nélkül; bűnökkel megterhelt s mégis morálpredikátor; az undorig sentimentális, de az érzés minden tisztasága nélkül. Romlott korának leghívebb tüköre!“ S nem túlzottak egy korábbi érseknek ama szavai: „Rousseau az emberiség tanítójává tolta föl magát, hogy azt megcsalja, nyilvános oktatójává, hogy az egész világot félrevezesse s a század orákulumává, hogy azt teljesen megrontsa“. A római kath. lelkészeket tehát helyes érzék vezette akkor, a midőn könyveit az encyclopaedisták műveinél is erősebben eltiltották. A leplezett hazugság veszedelmesebb, mint a nyílt. „Védekezni lehet az atheista philosophussal szemben, de a vallásos sophista ellen nehezen“. Romlott századát tekintve, mentségére csak azt lehet fölhozni, hogy *fia a revolúciónak*.

Sajátságos véletlen, hogy az egykori párisi pantheon csarnokában egymás mellett fekszik Rousseau és Voltaire koporsója. Mindkettő előre érezte, sejtette, sőt elősegítette a revolútiót, az egyik a maga hamis épületével, a másik a maga rombolásaival; Rousseau a kultura gyűlölésével, Voltaire a puszta kultura imádásával, amaz a barbárság idealizálásával, ez a chinai állapotok bigott magasztalásával. Mindkettő lényegét és működését tekintve, igazi vulkánhoz hasonló, égő fáklya a légitimitás halálos ágyán, Herostratus-féle gyújtogató a törvény s a kijelentés templomában s előfutára annak a megkoronázott forradalmi állapotnak, mely a barbárság s a hyperkultura testvériesülését mutatja. Confessióinak a végén azt írja: „sic itur ad astra!“ Igen, csillagok, de rosszak, valóságos lidércfények.

Gyümölcsseiről ismerjük meg a fát, gyökeréről meg a gyümölcsöt. Augustinus confessiói egy lényegében őszinte s lsten kegyelme általal megváltott embert rajzolnak, ki a bűn

s a kegyelem óriási küzdelméből győztesen került ki. Isten után sóvárgó lelke hosszas vergődés után boldogan pihen meg a Mindenható kebelén s ott újjászületik, megtisztul és megszentelődik. De egyszersmind megtermékenyedik. Innen az Augustinus fegyverének élessége a pelagianismus felületes-ségével szemben, mely a bűn fogalmát meggyengítve, feleslegesnek találta a kegyelmet; s ebben rejlik Augustinus nagy befolyásának titka a reformatióra s az ő vonzó ereje a prot. keresztyénekre. S ha *Rousseau a revolutio*, úgy *Augustinus a reformatio atyja*. Gondolkodásának mélysége és ereje megtermékenyítette a későbbi scholastikát s Istenben való benső megnyugvása a mystikát. Azon kevesek közé tartozik, kikre pietással tekint protestantismus és romanismus egyaránt. Igazán a jövő embere. S bár a tridentinum és a vatikáni infalibilitás nagyon kiélesítette a két hitrendszer között az ellentéteket, azért Augustinus a küzdelem mai hevében is vezére az „elfáradottaknak“. „Magadéinak teremtetél minket, óh Uram, s a mi szivünk mindaddig nyugtalan, a míg benned meg nem nyugoszik!“ Ez az ő confessióinak a tárgya, ez az ő életének a lefolyása s ez a lelke az ő munkásságának.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A míg hazánkban az ultramontanizmus szellemének megnyilatkozása alig számbavehető (?) jelenségekben, egy-egy tanár elcsapása, néhány száz prot. család elhalászása, Molnár apátkanonok kitüntetése és más efféle, szót sem érdemlő kicsinyiségekben történik és épen ezért tudomást sem veszünk róla: addig bezzeg nagy az izgatottság Németországban, mert a szentséges római pápa az ú. n. Canisius-encyclikában eme derék jezsuitát Melanthon mellé, sőt fölé emelte, Luthert a lázadás zászlóbontójának, a protestantizmust erkölcsi méregnek, tévelynek merte, a vaticanismusnak immár közel 400 év óta megszokott „stylus curialis“-a szerint, nevezni. Hála az égnek, ez minket annyiban érintetlenül hagy, mert hát az encyclika Németország, Schweiz és Ausztria püspökeihez és nem egyszersmind a magyar római kath. püspökökhöz is volt intézve, tehát ránk nincs adresse-álva. Így a felekezeti béke épségben (?) fenmaradván, nyugodtan tűrhetjük a jövőben az évenként visszatérőleg bekövetkező 3–400 család elvesztését; hiszen így volt ez a múltban is, sőt... „több is veszett Mohácsnál“...

Azonban a heves vérű németek nem hagyhatták a pápa-szót válasz nélkül. Felelt először a hessen-darmstadti egyházi főtanács, folytatta a Gusztáv Adolf-egylet, következett reá az „Evang. szövetség“ válasza és sok más, és végül ott lebeg a levegőben a végső válasz. a vatikáni porosz követ visszahívásának pengetett terve s talán egy újabb, kis szabású „Kulturkampf“.

A hessen-darmstadti egyházi főtanács a hesseni tartományi egyház lelkeszeihez intézett hirdetményében a következőleg szól: „XIII. Leo pápa a Canisius-jubiläum alkalmából Németország, Ausztria és a Schweiz érsekeihez és püspö-

keihez egy köriratot intézett, melyben a reformatiót és a reformátorokat oly módon kisebbíti, a mint ez, így hivatalból, Németország katolikusaihoz bocsátott hirdetményben még sohasem történt. A pápa Luthert „a lázadás első zászlóbontójának” nevezi, majd beszél az erkölcsi romlottságnak, a tévely — azaz az összefüggés szerint a reformatori tanok — által bekövetkezett s a végletekig ható fokozódásáról és a csaknem minden német tartományra kiáradt „veszélyteljes mérgről”. — A római egyház fejének eme nyilatkozatai a *Mainzer* püspök félhivatalos lapja, a „Mainzer Journal” útján Hessen kath. lakossága között terjesztetik és pedig részben kiemelt szedés által szembetűnővé téve, a mi *mind* csak arra szolgálhat alkalmul, hogy a felekezetek békés együttélését felzavarja. Ezen, a prot. egyház és a reformátorok ellen irányuló, igazságtalan és teljesen alaptalan vádaskodással szemben fellépni: hivatalos kötelességüknek tartják. Ezért elég kiméletes hangon bár, de teljes erővel visszautasítják azon vádakat, melyeket a pápa légbe röpíteni jónak látott és az erkölcsi romlottság megítélése végett utalnak a katolikus és protestáns népek erkölcsi állapota között fennálló különbségre.

A „Gusztáv Adolf”-egylet 50-ik nagygyűlésén, mely Berlinben a német császárné és a császár képviseletében Albert főherczeg jelenlétében dr. Pank Ottó lipcsei superintendens elnöklete alatt tartatott, mindjárt a szept. 29-diki megnyitó ülésben dr. Pank és különösbbe dr. Barkhausen, a porosz egyházi főtanács elnöke nyilatkoztak e tárgyban. Dr. Pank röviden szólott XIII. Leo köriratáról. „Mi nem akarunk — úgymond — abba a hibába esni, hogy hasonló hangon beszéljünk; ezt ker. érzületünk tiltja nekünk. De a felekezeti béke szempontjából csak panaszkodhatunk a hasonló kihívások miatt és az igazság érdekében Isten s emberek előtt határozottan és teljes nyugodtsággal visszautasítjuk azt. Mi elvileg nem ápolunk semmiféle támadó czélzatokat. Jövőben is az apostol szavait követjük: „Ha lehetséges, a mennyiben ti tőletek függ, minden emberekkel békességesen éljete”. Azonban nem hagyunk fenn az iránt semmi kétséget, hogy bennünket semmi hatalom el nem szakíthat és el sem szakít a próféták és apostolok útján vetett isteni fundamentumtól, melynek szegeletköve a Jézus Krisztus, az üdvösség egyetlen alapja s a bűnösségben az egyetlen vigasztaló: ő benne van egyedül váltságunk hitből, az ő vére által, mindnyájunknak, kik az ő engesztelő keresztyét megragadjuk.” — Azonban dr. Barkhausen beszéde még jobban felvillanyozta a közönséget s az ultramontán sajtó, p. o. a „Germania” és a „Kölnische Volkszeitung” visszhangja

arra mutat, hogy nemcsak a gyűlésben, nemcsak a protestánsok soraiban, hanem a kath. világban megtalálta azt a hűrt, melyet érinteni akart a keblekben. Beszédje legkiemelkedőbb része a következő: „Bennünket nem érinthet az, ha — a mint nem régen is tapasztaltuk — az Alpokon túli tévelygő csalatkozhatlanság súlyos szidalmakat szór ex cathedra a mi drága evang. egyházunk és különösen a reformationnak ama hősei ellen, kiknek működése épenséggel nem méreg, hanem amaz átható só volt, melynek üdvös hatása az evang. egyház határán túl, messze is nyilvánult. És nem is szabad, hogy érintsen bennünket, ha a vakbuzgó önhittség merészkedik az evang. egyház királyi védurát kisebbíteni azért, mivel ez egy hithű protestáns város (Magdeburg) evangéliumi martýromságáról a tisztelő elismerés szavaival szólott. Órizzük meg mindezen támadásokkal szemben az evangéliumi hitbizonyosság bizó bátorságát és álljunk meg férfiasan ama zászló mellett, melyet Luther az ő reformátor társaival lobogtat előttünk. Ez a zászló nem a lázadás zászlaja; az igazság lobogója az, azé az igazságé, melyet egyedül a hit által megragadott isteni kegyelem munkál, melynek követsége a miképen évszázadokkal ezelőtt megszabadítá a világot a súlyos tévelygések kötelekeiből, úgy most is egyedül teremthet bizonyosságot a bűn által szorongatott emberiség számára, a bűnbocsánatot és reménységet az örök élet felől. És minél dőlyfősebben és harcztvágyóbban magasztalják, még napjainkban is, a lelkiismeretnek a rabszolgaságba való visszatérését — a minek következtében már nemcsak egy nemes nép ment tönkre — mint a népelet minden bajainak orvosszerét; legyen a mi meggyőződésünk nyugodt szilárdsága annál biztosabb a felől, hogy az evangéliumból és csakis az evangéliumból fakad amaz ifjító forrás, mely a mi német népünk egészségét, üdvét és jövőjét biztosítja“.

Az „Evang. Bund“ 10. nagygyűlésének természetesen egyik legfontosabb tárgyát képezte a kérdéses encyclika és tanácskozásainak eredményeül a következő határozatot hozta: „A német protestantismus érdekeinek megóvására alakult Evang. Szövetség 10. nagygyűlése fennen és a leghatározottabban tiltakozzik a római pápának az ú. n. Canisius-ünnep tárgyában megjelent körirata ellen. Ez a körirat az evangélikus hitnek valótlanságokkal teljes szidalmazása, kigúnyolása a német evang. öntudatnak és a történeti igazságnak, szenvedélyes megtámadása a felekezeti békének. Valótlanság és rágalom az, hogy „Luther a lázadás zászlaját emelte fel“. Ő az evang. lelkiismereti szabadság szent zászlaját bontá ki, de

egyszersmind új alapjait veté meg az isteni és emberi rend iránt való lelkiismeretes engedelmességnek. Valótlanság és rágalom az, hogy a reformatio az erkölcsi romlottságnak volt forrása, hogy a reformatio által a legfőbb javak veszélyeztetettek. A reformatio a római ultramontán papság évszázados erkölcsi romlottsága ellen lépett fel; a reformatio a római babonáság által komolyan veszélyeztetett legfőbb javakért küzdött“.

Ezen lelkes és erőteljes hangok, melyekhez valószínűleg még több is fog csatlakozni, minden szépségük és erejük daczára is csak . . . szavak. És bár az ultramontán sajtó rosszul palástolt ámulattal csodálkozik a Canisius-encyclica ezen „nem várt“ és „érthetetlen“ hatásán, azonban kétségtelen, hogy a Vatikánban igen jól tudják, hogy a XIX. század végén már nem naivságból szoktak afféle erős kifejezéseket használni, mint a minőkkel XIII. Leo Luther és a reformatio ellen élt. Az ultramontanizmus részéről minden protestáns és nem protestáns liberális álláspont ellen régóta, rendszeresen folyó és lassan-lassan több helyt már diadalmaskodó harcznak egy biztató szentesítése van ama szavakban és nem lehet csodálkozni, hogy a pápa szavait a német protestantizmus körében cselekvény-erejűnek, t. i. az ultramontanizmus működésében testet öltőnek fogják fel s vele szemben szintén „tettet“ sürgetnek. A „Rhein. Westfal. Politische Nachrichten“ már is tudni véli, hogy a porosz országgyűlés legközelebbi ülészakájában indítványt fognak tenni az iránt, hogy a pápa nyilatkozataira feleletül szüntessék be a porosz követségi állást a Vatikánban. Sőt sokan arról is megvannak győződve, hogy mostan egy ily javaslat többségre bizton számíthat a képviselőházban, annyiival inkább pedig, mivel ama remények, melyekre tekintettel állíttatott vissza 1882-ben az 1873 óta szünetelő vatikáni porosz követség, nem valósultak és nem következett be az, hogy az a félreértések ellen oltalmul és a béke javára fog szolgálni. A Vatikán folyton ellenséges érzületet tanúsít a német birodalom ellen és ennek békés ügymenete zavarása végett kész bárminemű ellenséges törekvésekkel szövetségbe lépni. Mostani nyilatkozata erősen érinti a császárt is, ki mint porosz király, a porosz evang. egyház védura s a ki a mellett 1893-ban a wittembergi templom felavatása alkalmával, a többi német protestáns fejedelmekkel együtt hitvallást tett a maga evangélikus meggyőződéséről s a mely hitvallást mindnyájan Luther amaz asztalánál írtak alá, melyen a nagy reformátor egykoron a német fejedelmekhez és a német néphez intézett üttörő művét írta volt. A Canisius-encyclica meg-

sértése a protestáns Németországnak, a protestáns császárnak és fejedelmeknek. Figyelmeztetnek arra, hogy Bismarck 1873-ban azzal indokolta meg a vatikánt német követség megszüntetését, hogy a német birodalom képviselője nem hallhat oly beszédet, melyet hivatalosan tudomásul nem vehet. A mostani encyclica hangja is bizonyára ilyen. Figyelmeztetnek továbbá arra, hogy a túlnyomólag prot. államok egyáltalában nem tartanak követeket a Vatikánnál, sőt a követtartásnak, tekintettel a pápa megszűnt és pedig teljesen megszüntetett világi hatalmára, egyáltalában nincs is értelme.

Hogy vajjon be fog-e következni a porosz követség megszüntetése, vagy nem: az persze annyival is inkább kérdéses, mert eddig fontosabb személyiségek nem igen nyilatkoztak e kérdésben. Az kétségtelen, hogy egy új „Kulturkampfnak“ fogná e lépés nyitányát képezni, azonban az is bizonyos, hogy az az állapot a maitól lényegében nem különböznék; mindössze is akkor bevallottan folynék az, a mi ma be nem vallva bár, de folyton pusztít.

Tudjuk és érezzük mi is, de szépítjük az ultramontanizmussal folytatott harczainkat, illetőleg ezek szomorú eredményeit és még liberális sajtónk merészel „hazafias klérus“-ról beszélni is. Pedig ide illik Kálmán király böles törvénye: „de strigiis quae non sunt. . .“ Az ultramontanizmus ma az egész kath. egyházat megposhasztotta. A XVII. században még volt magyar vagy francia klérus, habár a hazafiság akkor is csak úgy „módjával“ szerepelt; ellenben ma Majláth és Schlauch között csak a politikai „raison“-ban van különbség, a mit belátunk, ha az új egyházpolitikai küzdelmekre, ezek előzményére s következményeire tekintünk. Azonban szerencsések vagyunk, hogy még legalább ily „raison“ is van a mi magas klérusunkban. — Íme Bajorországban odáig mennek a pápisták, hogy egyik fundamentális tanukat, az eretnek-kereszttség érvényességét is megtagadják tisztán eretnek-gyűlölethől. A kath. egyházba áttérő eretnekeket újra keresztelik és pedig tekintet nélkül korábbi hitfelekezetökre, holott eddig legfeljebb az unitáriusokat rebaptizálták csak, már t. i. a hol rebaptizálták. Ezen praxis még a túlnyomólag kath. Bajorország kath. kultusministerét is felszólalásra bírta, ki — nem épen ok nélkül — aggódván ez eljárás folytán bekövetkezhető élénkebb felekezeti surlódások miatt, szelíden figyelmezteté a kath. bajor püspököket, hogy ezen újakereszteléseket ne vegyék nagyon szigorúan. Ha ezen intésnek nem lesz foganatja, a minthogy valószínűleg nem is lesz, Bajorországban éles felekezeti háborúra lehetünk elkészülve.

Az ultramontanizmus egyik gyümölcseről szólott az „Evang. Bund“ mostani gyűlésén Beyschlag, midőn felhívta az Evang. Bund figyelmét az ideai landshuti kath. gyűlés azon határozatára, mely a konvertáló prot. theologusok gyámolítására szolgáló alap létrehozását célozza. Ime ott vagyunk a XIX. század végén, hol voltunk a XVII. és XVIII.-ban. XIV. Lajos, Kolonics és Batthyány „fundus convertitoruma“ újból felelevenedik, a mire a feleletet és pedig a megokolásban eléggé éles feleletet Beyschlagnak elfogadott amaz indítványa adta meg, hogy állíttassék egy menedékhely oly római kath. lelkészek számára, kik helyzetüket a mostani római egyházban elviselhetlen igának találják ugyan, azonban az általuk megszerzett lelkészi képesítés nem elegendő arra, hogy maguknak más élethivatást válasszanak. Elmondta, hogy az ő tapasztalata szerint még alig fordult elő 3—4 eset, a midőn evang. theologusok convertáltak, ellenben tény az, hogy Párisban több száz bérkocsis került ki az egykori kath. lelkészek közül, kik alacsonyfokú képzettségök folytán magasabb állást nem nyerhettek.

Nem érdektelen az sem, hogy míg a mi ultramontanaink még a klerikális név ellen tiltakoznak is, addig a mult szept. 1—3. napjain Mailandban tartott XV-ik olasz kath. congressus elnöke, Bottini marchese dicsekedve ismerte el, hogy ő és elvbarátai büszkén vallják magukat klerikálisoknak. „A mi felsőbbségünk — úgymond — a pápa, a püspökök, a papok. Mi a klérus alá vagyunk vetve és ha ezért bennünket klerikálisoknak neveznek, mi dicsekszünk ezzel a névvel, mely minket ellenfeleink szemében lealacsonyít, de a mely valójában egy „dísz-név“, mivel a papság fényéből reánk is esik egy visszaverődött sugárka „és mi a mi bizottságaink, gyűléseink, egyleteink által az egyház nemesi gárdáját képviseljük“. — A gyűlés tárgyai között de Mojana ügyvéd „Olaszország és a pápaság“ czímen azt fejtegette, hogy Itália külső és belső függetlensége csakis a szintén szabad pápaság vezetése mellett érhető el, ezért a legfőbb dolog a pápát „kiszabadítani“. — Majd továbbá a választásoknál gyakorlandó passivitásról tanácskoztak és megállapodtak abban, hogy a pápa kifejezett kívánsága, tehát a legfőbb törvény értelmében, a jó katolikus csakis a községi és kereskedelmi kamarai választásokban vehet részt. A politikai választásoktól tartózkodni és ezen passivitásnak minél nagyobb propagandát kell csinálni. Tanácskoztak még a socialis kérdésről, az iskola-ügyről, a kath. diákegyletek felvirágoztatásáról és egy kath. olasz egyetem alapításáról. A pápai áldást kérő bréve

s a hódoló felirat természetesen nem maradt el Ez utóbbiban az antiklerikális olaszok „apagyilkos“ névvel illetetnek, kik XIII. Leo „nagy szívét a legkeserűbb fájdalmak kardjával döfik át, míg ők — az összegyűltek — földre borulva csókolják szentséges lábait és esdik áldásait“.

Az ily Bottini marchese-ák és Zichy Nándor grófok a jezsuita nevelés szülöttei. Tudjuk, hogy mi e nevelés célja s azért nem csodálkozhatunk, ha eszközei között az imakönyvekben pl.: egy francia könyvben, melynek címe: A Buzgóság könyve ifjú leányok számára“ ily dolgokat lelhetni: A papnál van a mennyei kincsek kulcsa; ő nyitja fel a menynek kapuját; ő az Istennek és Isten adományainak sáfára. Az Istenanya nem szállíthatja le fiát az ostyába, de igenis a pap. És ha 200 angyal volna is melletted, még ezek sem tudnának téged feloldozni: míg ellenben egy pap — bármily jelentéktelen legyen is — megteheti azt. Ő így szólhat hozzád: menj el békességgel, én megbocsátok neked. Óh mily nagy mégis a pap!“ Óh igen! Nagy a pap, nagy hatalom a gyónató székben. És ezt legjobban Franciaország érzi, mert dicsőségének fénysugarait „a pap“ oltogatja kifelé. Attól az időtől fogva, hogy Sadowánál „a német tanítók“ megverték Franciaországot, több súlyt fektetett Franciaország is a népnevelésre. Az eredmény a klerikalizmus diadala és a köztársaság veszélye lett. Gambetta kiadta a jelszót, hogy a klerikalizmus a haza ellensége és a klerikalizmus elleni gyűlölségnek a vallás esett legfőképen és első sorban áldozatul. Az iskolákból a vallás száműzetett és tekintettel arra, hogy a nők felett a gyónató szék segélyével a papság folyton uralkodott, a nőnevelés vezetésére nőket állítottak, kiket e célra a vallásoktatástól merőben idegen „lycéés et colléges de jeunes filles“ cz. intézetekben képeztek ki. Ifjak és leányok vallásoktatásban csakis otthon részesülhetnek, de csak kevesen részesülnek. Ezért a fiatal gonosztevők száma évről-évre növekszik, a jobbak sem igen lesznek valami derék polgárok, mert hiányzik náluk a vallás-erkölcsi alap. A családi élet ezt nem adja meg a legtöbb esetben, hiszen Franciaországban is kísérelteznek már az Augustus-féle „lex Julia de maritandis ordinibus“-szerű törvényekkel, a mi egykor Rómának véghanyatlását mutatta volt és borzasztó színben tünteti fel a Servius Tullius idejében még olyannyira fontos „proletarii“ elenyészésének gyászos következményeit... Franciaországon beteljesedett, hogy maga kezével veri meg magát. A nantesi edictum visszavonása óta Scylla és Charybdis között lebegve, hol egyik, hol másiknak veszélyeibe esett. Sőt a még mindig életerős jezsuita befolyás

a francia nép kovását, a maroknyi hugenotta egyházat is szeretné tönkre tenni, hogy így annál nagyobb legyen a zűrzavar, a kétségbeesés, melyből talán Franciaországban egy másik Belgiumot halászhathatnak ki.

Nem hiányoznak azonban a vigasztaló jelenségek sem. Ime Olaszországban a kis Waldens-egyház lobogtatja az evangélium gyertyalángját. Franciaországban a különböző intézetek vizsgálatain a legelső kitüntetések a hugenotta ifjak és leányok, rendszerint lelkeszivadékok viszik el. Bajorországban a kath. centrumpárt összeütközésbe jött eddigi éltető talajával, a paraszt-osztályal, melynek utoljára felnyilt már a szeme, midőn a centrum egy a parasztságra felettébb terhes kereskedelmi szerződés keresztülviteléhez az ő do ut des politikája alapján hozzájárult. A viszály a centrum alatt bontogatja a fundamentumot. Tehát az evangélium az az igazi erő, mely a kicsinyeket képes megőrizni az ellenséges áramlatok tengerében és más oldalról ott látjuk, hogy az ultramontanizmus népbolondítása is csak addig sikerül, míg a nép kiskorú és be nem látja a galád játékot, melyet vele űznek. Ez lesz kétségtelen a mi ultramontanaink sorsa is.

Meg vagyunk mi is győződve, hogy a világ folyását visszafordítani nem lehet. Ezért óvakodunk attól, hogy a mi viszonyainkat is túlsötéten lássuk. De nincsen azért rózsaszínű szemüvegünk sem és ha osztozunk is azok nézetében, kik bizakodnak az ultramontanizmus végbukásában, azonban azt is hiszszük másfelől, hogy ez nem magában és nem minden harc nélkül fog bekövetkezni. A puskaport jó mindig szárazon tartani a katonának. Mi is ostromállapotban vagyunk és egyetlen fegyverünk az evangélium. Ha ez nálunk megrozsdaodik: magunk leszünk az okai, ha veszedelembe jutunk. Ne biztassuk magunkat, illetőleg ne bizakodjunk abban, hogy a világ folytonosan haladván, elgázolja a haladás útjában állókat, mert hát a világ haladása nem folyton az egyenes vonal irányában történik. Ne biztassuk magunkat a mohácsi példaszóval folyton, mert ez már eddig százszor többet ártott nemzetünknek, mint a Lajos királylyal csatatéren maradt 24,000 vitéz halála.

Nem lesz érdektelen, ha e külföldi szemlét egy kis hazai statisztikával zárjuk be és felhívjuk a szives olvasót a következtetések megtételére.

1645-ben volt hazánkban — Erdélyt leszámítva — 4402 protestáns és 743 kath. templom. Ez az évet követő közel másfél század, mintha fontosabb dolog nem is lett volna e haza életében, csak bennünket pusztított és mégis 1790. június 28-ki

replikájukban azt mondhatták az evangélikus követek: „Azt sem lehet megengedni, hogy a nemesség nagyobb része r. kath. volna; a népről pedig bizonyos, hogy nagyobb része evangélikus annak, mint római katolikus“. — Az 1869-ki statisztika azonban már 45·68% római katolikust és 23·36% protestánst mutat a haza lakosaiból, pedig Erdélyt is beszámítja, a mi reánk a katolikusokkal szemben csak előnyös lehetett. 1880-ban a róm. katolikusok és protestánsok arányszáma 47·22% : 23·21%; 1890-ben 47·84% : 22·83%. Azonban azt lehetne mondani, hogy e számadatok kissé homályosak, mivel nem mutatják kellőleg tisztán magában a mi felekezeteink gyarapodási %-át. Azért tehát lássuk ezt is. 1869—80-ig az összlakosság gyarapodási aránya 0·11%. Ezzel szemben a kath. lakosság gyarapodott 0·42%-kal, az ág. ev. lakosság 0·09%-kal, az ev. ref. lakosság 0·03%-kal; 1880—1890 közt az általános gyarapodási % 1·02%, a mivel szemben a katolikusok 1·17%-ot, az ág. evangélikusok 0·66%-ot, az ev. reformátusok 0·94%-ot tudnak felmutatni.

Nem folytatjuk tovább. Sapiienti sat . . . És berekesztjük jelen sorainkat eme szavakkal: Denique eo censeo: ne akarjunk tovább veszíteni.

p-f.

IRODALMI SZEMLE

a) Hazai irodalom.

Csanád vármegye története 1715 ig. A magyar tudományos Akadémia történelmi bizottságának megbízásából írta *dr. Borovszky Samu.* II-dik kötet: a vármegye részletes története. Térkép-melléklettel. Budapest, 1897. Hornyánszky V. nyomdája, 647 lap, ára 4 frt.

Csanád vármegye történetének befejező részét gyorsan megkaptuk a múlt évben megjelent első kötet után. Ez a kötet a régi vármegye összes városainak és falvainak részletes történetét foglalja magában. A régi Csanád vármegye területén összesen 17 város és 275 falu, együttevve 292 helység állott, a mai Csanád vármegye mindössze csak 30 helységet foglal magában. Ez a kiáltó ellentét a múlt és jelen közt maga is mutatja, hogy e vármegyének viszonytagtságokban mily gazdag története van s hogy a helységek főleg a török világban sok pusztuláson mentek át és csak kis részben támadtak fel romjaikból.

Szerző a kidolgozásban következő módszert követett. Először gondosan összeállítja időrendi sorban a betűrendben közölt helységek neveinek változatait, pontosan megjelölve, hogy mely név alak mely oklevelekben fordul elő. Ez különösen a nyelvészek szempontjából fontos, s e részben a szerző szép jártasságot tanúsít az ó-szláv, kunbessenyő s ó-germán nyelvészet, valamint a régi magyar onomastica terén. Majd a legrégibb időn kezdve elbeszéli az egyes helységek politikai történetét s ha a helység ma is megvan, lehozza a történetét egész napjainkig. Ez a rész is a lehető legkiterjedtebb levéltári kutatások alapján készült és különösen sok ismeretlen történeti adatot közöl. A birtokosok mellett pl. közli a régi jobbágylakosok névsorát is a göttingeni egyetemi könyvtárban levő 1557/58. évi török defter s a XVI. századi tized-lajstromok után, a mi meg néprajzi és művelődéstörténeti szempontból értékes dolog. Majd részletesen felsorolja a határrészeket, a dűlőket, erdőket, réteket, hal-

mokat, tavakat, ereket. Összeállítja az előjárók, bírák, jegyzők és esküdtek névsorát. Végül minden egyes helység történetének a végén kiterjeszkedik az egyházi és iskolai viszonyok ismertetésére, s a legtöbb helyt közli a lelkészek névsorát is. Ez az utóbbi meg az egyháztörténészre érdekes, mert az egyes helységek ez egyházi monografiájában is ismeretlen történeti adatot nyújt a szorgalmas szerző, bár viszont az is áll, hogy a munka aránylag épen az egyházi történeti részekben a leghézagosabb és a legvázlatosabb.

A munka úgy anyaggyűjtés, mint feldolgozás tekintetében a legkiválóbb monográfiák közé tartozik. Dicséretes gondot fordít szerző a helynevek eredetének kinyomázására, az eltűnt helységek holfekvésének meghatározására, s e tekintetben nemcsak az oklevelek vonatkozásait, hanem a helyszinéről nyert megbízható közléseket is nagy gondossággal értékesíti.

Végig lapozgatva a szép kiállítású impozáns kötetet, az egyházi történelem iránt érdeklődő protestáns olvasó borongó lélekkel olvashatja, mily nagyszámú, mily hatalmas református községek állottak fenn a XVI. és XVII. századokban Csanád vármegyében is, de a török-dulás s a visszafoglalást követő ellenreformatio mily sok helyről végleg kiirtotta a protestantismust. Csak a nagy népességű H. M.-Vásárhely és Makó bírták ki mind végig a kegyetlen nyomást, bár időnként ezek is sokat szenvedtek és sokat vesztek a politikai hatalommal szövetkezett ellenreformatiótól. S—s.

A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája. Eredeti kútfők nyomán írta *Eble Gábor*. Budapest, 1897. Hornyánszky V. könyvnyomdája, 116 lap, ára 2 frt.

Ez a díszes kiállítású, számos szép képpel ékesített füzet a Károlyi grófok két legjelentékenyebb székesházának, a nagykárolyi várkastélynak és a pesti palotának a történetét mondja el eredeti kútfők nyomán.

Eble Gábor könyve a szaktörténész előtt is sok új részletet tár fel munkájának mindkét részében, melyek elseje a nagykárolyi várkastély változatos történetét, második része a pesti székes palota érdekes multját ismerteti. A könyv adatai, bár első sorban a grófi család történetére vonatkoznak, de érdekesek a nemzet általános története szempontjából is, mert az itt ismertetett helyek és személyek előkelő szerepet játszottak a magyar nemzet történetében.

A nagykárolyi várkastélyt Károlyi Lancz László építtette Korvin Mátyás idejében 1482-ben. Igazi várkastély volt, körül sánczolt és körülbástyázott vár alakjában, melynek ősi falai és termei Mátyás, Rudolf és Lipót királyok, továbbá Rákóczy Ferencz fejedelem és Mária Terézia korában sok érdekes családi és országos nemzeti

esemény színhelye valának. Az ősi várkastélyt gróf Károlyi József, a fölkelt nemesség 1797. és 1800. évi vezére alakíttatta át 1794-ben, renaissance stílusban, az alapfalak és néhány főfal meg-hagyásával; meghagyták azonban eredeti alakjában az úgynevezett *Rákóczy-szobá-t* is, melyben Rákóczy Ferencz 1708 február hava nagyrészen át lakott, munkálkodott és aludt. Ebből az alakjából egy század múlva, a mostani tulajdonos, gróf Károlyi István épít-tette újra az 1894—1896-ik években. A homlokzatokat egy, részben két és három emeletre emelte, négy nagyobb és három kisebb toronynyal láttatta el, hatásos francia góth stílusban. E szerint a nagykárolyi ősi kastély az átépítések folytán csak alakot változta-tott, de alapfalai a régiek maradtak.

A pesti palota története a Budavára visszafoglalását követő korszak óta a nemzeti újjáébredés, a szabadságharc, az elnyomatás és a kiegyezés időszakain át napjainkig számos fonál révén szöví-dik össze a nemzet országos történetével. A pesti Károlyi-palota telkét házastól együtt gróf Károlyi Antal tábornok vette 1768-ban 33 ezer forintért báró Barkóczy Jánostól, kinek elődei 1694-ben ház-zal és kerítéssel együtt 150 mondd százötven forintért szerezték meg a roppant kiterjedésű telket. A régi Károlyi-palotát is Antal gróf építtette 1780-ban, míg a jelenlegi Károlyi palota építése 1840-ben fejeztetett be gróf Károlyi György által; tervezője Pollák volt, az a ki a Nemzeti Muzeumot is tervezte; stíljje az úgynevezett empire-stílj.

A pesti palota a negyvenes évek újjáébredési időszakában gyakran látta vendégül Széchenyi Istvánt és Wesselényi Miklóst: a nemzeti elnyomatás idején pedig sok megrázó eseménynek volt színhelye. Ez utóbbi eseményeket (1849. január 5-től 1851 január 29-ig) a szerző közvetlen forrásokból (Bárfay László naplója s özv. Károlyi György grófné előadása) rendkívül érdekesen sok új adattal kibővíve beszéli el. Itt «dobta ki» a palotából gróf Szapáry Antal a hazaáruló Pálffy Mór grófot; itt fogták el 1849. január 9-én Batthyányi Lajos grófot; itt szállásolt 1849. júl. 10-től fogva Haynau tábornok, a magyar nemzet e szörnyű hienája. (A palotában még ma is megvan az az íróasztal, melyen Haynau a halálos ítéleteket aláírta). Majd jobb napok derültével e palotában kezdte meg Deák F. a nemzeti ajándék gyűjtését a Vörösmarty-árvák részére; itt folytak le a M. Földhitelintézet és a M. Ált. Biztosító-intézet alapí-tását elhatározó tanácskozások; itt gyűjtötte össze Károlyi György gróf azt a 300 ezer forintot (maga 20 ezer forintot adván hozzá), melylyel a Nemzeti Színházat a bukástól megmentették. S az a palota, mely-ben a felség rossz tanácsadói egykor felség-árulókat kerestek, jó hazafiakat üldöztek s rabságra hurczoltak: melyben az ország főpor-kolábját szállásolták el a nemzet rémítésére: az a palota később a kiegyezés után fejedelmi személyeket látott vendégül, s jogos lakói-

nál mindenha az alattvalói hűség és a honfi erények székesháza volt.

Valóban a Károlyiak várkastélya és pesti palotája a nemzet történetének minden viszontagságából kivette a részét: együtt gyászolt a nemzet gyászával és együtt ünnepelt az ünneplő nemzettel. Éble díszes könyve mindezeket szépen és érdekesen beszéli el.

V. F.

Gileád balzsama. Imádságok református keresztyének számára, írta *Tóth József* nagyváradai segédlelkész. Nagyvárad, 1897. szerző sajátja. 155 kis nyolczadrétű lap. ára fűzve 1 frt, kötött példány 1 frt 50 kr., díszpéldány 2 frt.

«Gileád Balzsama» magán használatra szánt imádságos könyv. Tartalmaz köznap reggeli (9), köznap estéli (4), különböző alkalmi (28), ünnepi és vasárnapi (17) imádságokat, összesen 58 imát részint prózában, részint versben.

Szerzője fiatal ember, kinek azonban már ismert neve van az időszaki sajtóban; ő szerkeszti és adja ki az «Ébresztő» című két-hetenként megjelenő vallásos néplapot, mely a tiszántúli reformátusság körében némi jelentőségre emelkedett. Eddig úgy ismertük, mint könnyed tollú, folyékony irányú hirlapírót, kiben, ha nem is mutatkozik mélységesebb hiterő és jellegzetes reformátusság, de színtelenségbe és erőtlenségbe is ritkán lapul el a vallásos erő. Hirlapi cikkeiben meg-megcsendült néha a tiszta evangélium hangja s ha ízlése még kiforratlan s kritikája legtöbbször felszinen jár is, de azok közül a munkások közül való, kikből az idő, a tapasztalat és a további tanulmány számottevő írótt nevelhet.

Most mint ima-író mutatja be magát a fentjelzett művében. Erről az oldaláról is körülbelül azon a színvonalon marad, melyre a hirlapírás terén jutott. Nem utolsó, nem tehetségtelen, a tollat könnyedén forgatja; stilusának van íze, költői színezete, itt-ott lendületessége s bizonyos csínossága is. De a bensőségből, a hit erejéből, a biblia kenetességéből, a beteg lelket gyógyító balzsamból kevés került a «Gileád Balzsam»-ba. Az evangéliumnak és a Zsol-tároknak csak a frazeológiáját sajátította el, az «életnek ama vizei», a «léleknek amaz erői», melyek az Isten igéjében duzzadnak, a «Gileád Balzsam»-ban nagyon vékonyan csorgedeznek. Hiányzik az író lelkéből a Jézus Krisztussal való bensőbb életközösség, a hit-tápláló és nemesítő kútfeje; hiányzik szívéből az igazi vallásos inspiratio. A biblia frazeológiája, a nyelvezet külső csínossága és lendülete megvan az imádságaiban; de az életadó lélek, az igaz áhítat, a benső kegyesség, a Szentlélek által megszentelt lelkület megtartó ereje kezdetleges, ingadozó, kifejtetlen. Azok közé az ima-írók közé tartozik, kik nagyobb súlyt fektetnek a nyelv, a külalak csínosságára, mint a vallásos lélek erejére; a kik zengzetesen, szép szavakkal,

de kevés áhitattal és foggyatékos hittel imádkoznak. Már pedig bármily sokat tartunk is az imádság külső kellékeiről: a nyelvezet költői szárnyalásáról, a dictio zengzetességéről, a külső kenetességről stb., mi mégis csak annál maradunk, hogy az imádságban lélek az, a mi meglevenít. A hit erejét, az áhitat belső kenetét, a fiúi bizalmat és az igaz töredelmességet a legékesebb külső sem képes pótolni.

Tóth József imádságai ezekben a belső tulajdonságokban nem oly erősek, mint a külsőkben. Szébb a testők, mint a lelkők. Imádságai ritkán melegítenek föl, kevés áhitatra indítanak, megnyugvásra nem igen emelnek, töredelmességre nem buzdítanak. Az író lelke nem tud sírni az Úrtól való eltávolodás miatt és szíve nem örven-dez az Úrban és az Úr szerint. A váltság nagy igazságai és nagy áldásai nem eléggé szűrődtek át a lelkén. Erősebb a doxológiában, mint a confessióban; jártasabb az Isten hatalmának festésében, mint a kegyelem urának magasztalásában.

Legtöbb foggyatékos, erőtelen imádság a hétköznapiak és a különös alkalmiak között van, de ezek között is találkozik egy-két erőteljes is. Ilyenek pl. a «Betegségben» (15. l.), a «Munkás imádsága» (27. és 43. l.) címűek. A nyelvezet erejére nézve kiváló a márczius 15-diki imádság, de a vallásos erő ebben sem áll arányban a forma szépségével. Határozottan jobbak, szebbek az ünnepi és vasárnapi imádságok, melyekben már több az evangéliumi íz, szín és erő. Itt a legkiválóbb a «Reformáció ünnepén» című (140—143. l.), melyben a keresztyén imádság külső és belső kellékei szerencsésen egyesülnek.

Az imádságok nagyobb része prózában van írva, de van több verses imádság is a gyűjteményben. Ezek a verses imádságok nem igen erőteljesek. Mi általában véve nem nagyon kedveljük a verses imádságokat. A verses imádság csak akkor szép, ha igazán szép. Ez pedig ritka. A «Gileád Balzsamá»-ban kevés a szép verses imádság. Legtöbb közvetlenség és melegség még a «Feleségemnek» című ajánló versben van, csak hogy ez nem imádság.

A könyv külső kiállítása elég csinos, sajtóhiba nem sok van benne, az ára azonban aránylag elég magas. V. F.

A protestáns lelkész feladata napjainkban. A felső-borsodi ev. ref. egyházmegye lelkészi értekezlete által jutalmazott pályamű. Irta *Szuhay Benedek*, kápolnai ev. ref. lelkész 87 lap, ára 50 kr. Miskolcz, 1897. Wágner és Szelényi könyvnyomdája.

Ez az időszerű munka fiatal szerzőjének nemes lelkesült-ségével azokról a teendőkről értekezik, melyek napjainkban a megváltozott viszonyok között a lelkipásztorra várakoznak, hogy siker-

rel munkálhassa az egyház belső és külső építését s diadalmasan megállhassa helyét a lelki gondozás magasztos tisztében.

Művét három részre osztja a szerző. Először arról szól, milyen volt a lelki gondozás a Kálvin egyházában, Genfben s utána hazánkban a reformáció három első századában. Másodszor azt fejtegeti, mi az oka jelenleg a valláserkölcsei és egyházi élet hanyatlásának. Harmadszor azt mutatja ki, mi a protestáns lelkész feladata napjainkban, hogy eleven hitélet lelkesítse az anyaszentegyház minden tagját jövőendőben.

Az első részben röviden (11—22. l.), de híven ismerteti Kálvin és a hazai kalvinizmus eredeti lelki gondozását s az egyház belső szervezetét, különösen kidomborítva az ősi kálvinista presbyteriumok ama jellemző vonását, hogy nemcsak az egyház vagyoni ügyeire viseltek gondot, hanem a nép erkölcsi életére is felügyeltek s rendszeresen gyakorolták az *egyházi fegyelmet*. Mert «legfőbb dolog, mondá Kálvin az egyházi rendszabályok előszavában, hogy a mi Urunk szent evangéliuma a maga tisztaságában híven megtartassék, a keresztyén egyház bölcs igazgatás és rendtartás által kellőleg vezéreltessék, az ifjúság alaposan és szorgalmasan oktattassék, s a szegények gondozása végett ápoló intézetek alapíttassanak». S a mint a történelem bizonyítja, a kálvinista presbyteriumok nemcsak a papiroson, hanem a valóságban is szigorú őrei és lelkiismeretes ápolói voltak a kegyes erkölcsöknek.

A második részben (22—41. l.) az egyházi és valláserkölcsei élet hanyatlásának okait mutatja ki a következőkben: 1. Korunk anyagi irányja. 2. Lelkész- és tanítóképzésünk hiányos volta s iskoláinknak nem eléggé vallásos szelleme. 3. A presbyteriumok hiányos jog- és hatásköre. 4. Az állami törvények erkölcsi hiányossága, abban az értelemben, hogy nem intézkednek sem a kisebb bűnök megbüntetéséről sem, az ünnepek megtartásáról. 5. A papi fizetések elégtelen és igazságtalan rendszere.

A harmadik részben a prot. lelkész feladatait a következő hét pontban jelöli ki. 1. Az igehirdetés hatályosabbá tétele és kiegészítése biblia- és káté-magyarázattal. 2. Gondoskodni arról, hogy az iskolák újból az egyház veteményes kertjei legyenek. 3. Örködni a mindkét nembeli felseledült ifjak valláserkölcsei élete fölött. 4. Visszállítása a presbyteriumok valláserkölcsei munkásságának. 5. A lekipásztori gondozás hűséges gyakorlása. 6. A szegények és árvák gondozása. 7. Lelkiismeretes ellenőrzése az egyház vagyonkezelésének.

Ezek a Szuhay könyvében az egyes fejezetek címei, melyek egyszersmind a szerző fejtegetéseinek útmutatói is. Kiindulási pontja az a tapasztalati tény, hogy valláserkölcsei és egyházi életünk jelen állapota nem kielégítő. E végből sürgeti, hogy általában «legyünk

melléktekintetek nélkül igazi hivatásból valóban az Úr szolgálai, hogy emberi gyarlóságainkat, a test és vér indulatát lehetőleg levetkőzve, apostoli buzgalommal és okossággal, szelídséggel és türelemmel vezessük az egyházat, mint vezérek, s mint hű pásztorok legeltes-sük a nyáját a bizonyos diadal reményében». Közelebbről pedig azt hangsúlyozza, hogy tisztábban és erőteljesebben hirdessük az evangéliumot; elevenítsük fel a régebben szokásos káté- és biblia-magyarázatot; fordítsunk nagyobb gondot az iskolások és a konfirmándusok vallási oktatására s tegyük az iskolákat ismét az egyház veteményes kertjeivé; ismétlő iskolákban, énekkarokban s társadalmi úton örködjünk pásztori hűséggel a felserdült ifjúság vallási és erkölcsi élete fölött; a felnőttekre, különösen a hitben gyengékre s az erkölcsökben ingadozókra, legkiváltképen pedig a vegyesházasságban élőkre a «cura pastoralis» felújításával, a vallásos irodalom terjesztésével és felolvasások tartásával igyekezzünk irányítólá, eszméltetőleg és termékenyítőleg hatni; tegyük a papságnak segítőtársaivá ebben a munkában a presbyteriumokat, hogy az egyháztanácsok egyetemleg és egyenként hűséges támogatói legyenek a lekipásztorok hitápoló és erkölcsnemesítő munkásságának; terjeszszük ki lelki és testi gondoskodásunkat a szegényekre és árvákra is, úgy a mint azt az evangéliumi keresztyénség követeli s az elvhű kálvinizmus régebben gyakorolta és ma is gyakorolja; s végül javasolja, hogy a lekipásztorok lelkiismeretesen ellenőrizték az egyház vagyonkezelését s anyagi ügyeinek a gondozását, mert az egyház erkölcsi bajai gyakran és sok helyen anyagi bajokkal vannak szoros összefüggésben.

Íme, ilyen eszmekörben mozog a Szuhay Benedek érdekes kis könyve. Eszméiről, javaslatairól általában azt mondhatjuk, hogy azok életre valók, az evangéliumi protestantizmus természetéből vannak merítve, számolnak a tényleges viszonyokkal s nem lovagolnak szürke theoriákon. Maga a szerző hitből és lelkesen ír, s rendületlen bizalommal viseltetik a protestantizmus jövője iránt. Nem osztozik abban a kishitűségben, mely a mai válságos időben sokakon erőtt vett, nem jóslgatja az egyház végpusztulását; de nem is tart azokkal az optimistákkal, a kik strucz-módra homokba rejtik a fejüket s azt vallják, minden úgy van jól, a hogy van, ne csináljunk semmit. Nem. Szerző érzi, tudja és hirdeti, hogy egyházi és vallás-erkölcsi állapotunk nem egészséges, nem kielégítő, messze áll attól, a milyennek lennie kellene; de azt is tudja és ki is meri mondani, hogy a mi igazi és egyetlen gyógyszerünk az evangéliumhoz való visszatérés s az ebből nyerhető Krisztusi erő.

Am azért fejtegetései nem eléggé meggyőzők. Helyes, okos, igaz dolgokat hirdet, de nem fejti ki, nem bizonyítja be eléggé. Ennek oka a rövidség, a szűk keret, melyben az egész dolgozat mozog. Csak érinthette, csak megnevezhette a dolgokat, de behatóbb

kifejtésre nem volt tere. Ezért a munka nem egy helyt csak a felszínen jár s nem hatol a kérdések mélyére. Ezt pedig sok tekintetben sajnálni lehet. Oly tételek, mint pl. a lelkész- és tanítóképzés hiányos volta, az egyházi fegyelem felújítása stb. bővebb bizonyítást s a reform irányeszméinek megjelölését igényelnék.

De azért egészben véve figyelemre méltó, eszméltető kis munka a Szuhay dolgozata. Egyszerű és világos nyelven van írva, bár néhol a prédikációk tautológiás stylusába bele-beleesik. Pártolásra, olvasásra érdemes füzet, azért is, a mi benne van, azért is, mert a legaktualisabb kérdések tárgyalásával gondolatokat ébreszt, eszméket támaszt. Megrendelhető a szerzőnél Kápolnán (Borsod m.).

F.

Arany János tanársága Nagy-Kőrösön. Irta *Benkó Imre* nagykőrösi ref. főgimnáziumi tanár. Szilágyi Sándor előszavával. Nagy-Kőrös, 1897, Ottinger Ede nyomása, 184 lap, ára 80 kr., kapható szerzőnél Nagy-Kőrösön. A tiszta jövedelem fele része a nagy-kőrösi Arany-szobor-alap növelésére fordíttatik.

Ez a kis monografia először nagybecsű adalékokat szolgáltat Arany János nagykőrösi életéhez és működéséhez, s ebből a szempontból forrásmű az Arany életrajzához, mely még mindig nincs a nagy költőhöz méltólag megírva; másodszer egy darab kortörténet az absolutismus idejéből, híven megrajzolva ama szomorúan érdekes időszak csüggedéseit és reményeit, melyek Arany akkori költészetének motivumául és háttéréül szolgáltak.

Arany 1851 október végétől 1860 szeptember végeig volt tanár a nagykőrösi ref. főgimnáziumban. Ebben az időben Arany és író-társai (Szász Károly, Salamon Ferencz, Szilágyi Sándor, Mentovich F. stb.) révén Nagy-Kőrös városa bizonyos tekintetben központja volt a magyar irodalomnak. Az írók Pestről és a vidékről gyakran ellátogattak Aranyhoz, sokszor csak barátságos találkozás kedvéért, máskor hogy valamely készülő vállalathoz Arany és társai irodalmi támogatását megnyerjék, vagy legalább hogy annak programját megbeszéljék. Benkó könyvében mind ezek az irodalmi találkozások, mind az Arany hivatali működésének egyes mozzanatait, mind magán- és társas életének apró kedélyes vonásai gondosan össze vannak gyűjtve s az irodalomtörténet számára megörizve.

S a könyvnek épen ez ad irodalomtörténeti becset. Igaz ugyan, hogy Arany életében hiába keresünk Göthe-i vagy épen Byron-i változatosságot, mert csendes és tiszta volt az, mint a csendes folyású víz felszine. De azért az ő egyszerű életfolyása is lekötötte figyelmünket, mert ebből ismerjük meg színarany jellemét és páratlan kötelességérzetét. A nagykőrösi csendes évekre vonatkozólag sok

becses adat került immár nyilvánosságra, részint Arany közzétett leveleiben, részint a kor- és kar-társak (Szász Károly és Szilágyi Sándor) visszaemlékezéseiben, részint a volt tanítványok (Ágai Adolf, Komáromy Lajos, Bessenyei F., Baráth Ferencz stb.) közléseiben; de a Benkó-monografiája ezeket a közléseket számos új adattal egészíti ki. A nagykőrösi egyháztanácsi, az iskolai választmányi és tanárikeri jegyzőkönyvek Aranyra vonatkozó részeinek közlésével Benkó a nagy költő nagykőrösi tartózkodásának külső történetéhez szolgáltat sok új adatot; irodalmi és tanári számos apró vonásainak gondos összegyűjtésével pedig Arany belső életét és tanári működését állítja hű történeti világításba.

Módszere a következő. Először időrendi sorban pontosan elmondja annak a kilencz esztendőnek külső történetét, melyet Arany Nagy-Kőrösön töltött. Azután ebbe a külső keretbe gondosan beilleszt minden egyes apróbb és nagyobb, hivatalos és magán-, irodalmi és társas életi mozzanatot, a mely Arannyal Nagy-Kőrösön történt. Adatait az eredeti jegyzőkönyvekből, egykorú levelekből s a még élő kortársak (Szász K., Szilágyi, Ádám G.) közléseiből meríti. Az Aranyra vonatkozó hivatalos jegyzőkönyvek és levelek közlése s a nagyérdéki irodalmi látogatások (pl. a Tompáé, Gyulaié, b. Kemény Zsigmondé, Csengeryé stb.), továbbá az Arany Tompát látogató felvidéki utazásának leírása mellett közölve vannak azok a rendkívül érdekes napi tréfák, élcelődések és tréfás versek, melyeket Aranyék egymásról és egymásnak irogattak. Közölve van pl. Arannak híres «Disznótör» című humoros verse, melyet a Szilágyi Sándor malaczáról írt; továbbá az a csoportrímes «Névnapi köszöntő» is, melyet Mentovichnak Arany és Szász Károly akként készítettek, hogy a versszakok két felső sorát mindig Arany, két alsóját pedig Szász Károly írta; valamint két eddig ismeretlen sírverse is Arannak. Ezek után az érdekes adalékok után szerző szép jellemzésben mutatja be Arany tanári működését, kiemelve vonzó előadását, példás rendtartását, mintaszerű tanítási modorát, páratlan pontosságát, tanítványainak rendkívüli ragaszkodását, néhány mutatványt is közölve Arany irodalom-történeti kéziratából.

A mondottakból látható, hogy Benkó monografiája mily becses adalékokat szolgáltat Arany életrajzához, mely mai napig hiába várta hivatott íróját. De a jó életrajz alapját az ilyen gondos forrásművek rakják le, minőt Benkó készített Arany nagykőrösi tanárságáról, melynek közzétételével nagy szolgálatot tett az irodalomtörténetnek. Nemcsak az irodalomkedvelő, de azt hiszszük, minden művelt magyar ember élvezettel olvassa ezeket az érdekes és tanulságos adalékokat, melyek egész mélyéig bevilágítanak Arany és ama lelkes írói gárda kedélyvilágába és társas életébe, mely a nagy költő köré csoportosulva az ötvenes években Nagy-Kőrösön működött. *Sz. F.*

b) Külföldi irodalom.

Nitzsch, Friedrich: Lehrbuch der evangelischen Dogmatik.
Zweite verbesserte Aufl. Freiburg i. Br. und Leipzig 1896.
Akad. Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr (P. Siebeck).
XVIII. 610. l. nagy 8-adrét. Ára 14 márka.

E mű a *«Sammlung theolog. Lehrbücher»* cím alatt megjelenő Mohr-féle vállalatnak egyik kiadványa, mely vállalatnak eddig megjelent nevezetesebb művei *Holtzmann* izagógikája, *Harnack* dogmatörténete, *Möller* és *Müller* egyháztörténete stb.

Nitzsch dogmatikájának első kiadása két részben 1889. és 1891-ben jelent meg. Tankönyve «a dogmatikai kérdések mai irodalmi állásával» akarja megismertetni a hallgató theologusokat, ép azért «a dogmatikai elvek» tanára (keresztyénség, Írás, protestantismus) nagy súlyt fektet.

Maga a dogmatika, Nitzsch szerint, «az evang. ker. hittudatnak tudományos előadása és megvédése, a jelenkor gondolat- és kifejezésformáiban föltüntetve, mint a mely az apostoli korszak gondolatformáival nem mindenütt egyezik» (1. l.). E ker. hittudat megvédése azonban még nem vezet a dogmatikának az apologétikával való összezavarására, sőt inkább tudományunk leíró és bizonyító eljárása a ker. dogma tudományos beigazolhatását vonja maga után» (6. l.). A dogmatika a «bibliai theológiával sem azonos, sőt inkább az újszövetségi ker. tannak a jelenkor gondolatformáiban való előadása». A dogmatika forrása (3. §.) szerző szerint «a kijelentés subjektív szelleme, a ker. tapasztalásból eredő s a ker. közösség szelleme által áthatott egyéni vallásos tudat, melyben azonban a biblia s az egyház szelleme tükröződik vissza» (11. l.). E definitió Schleiermacher és Lipsius mellett a positiv irányú Hoffmann és Franknál is megtalálható. Normája a dogmatikának Nitzsch szerint «az írásnak szervesen összefüggő tanirányzata s az egyházi hitvallások vallásos tartalma» (13. l.) úgy azonban, hogy «a dogmatikusnak az azokban található hittartalom további normális fejlődésére is kell hatnia». Én ezzel, Köstlin és Schulz nyomán, még a gyakorlati szempontot is összekötve, azt mondanám, hogy a hittan az Írásban s az egyházi hitvallásokban foglalt ker. hittartalmat önálló tudományos rendszerben abból a célból adja elő, hogy a hittudat tisztázása és fejlesztése mellett egyúttal a gyülekezeti hitélet gyakorlati fejlesztését és nemesítését is szem előtt tartsa

A dogmatika fogalmáról, céljáról, forrásáról, encyclopaediai állásáról, irodalmáról és beosztásáról a bevezető §-ok szólnak. Jól mondja szerző, hogy «a dogmatika a theologia leglényegesebb tudománya» (15. l.) s azt kívánja a szónoktól és vallástanítótól, hogy «gyakorlati működésük mellett a hittan tekintetében is világos belátással s szilárd tudományos meggyőződéssel bírijanak». Igen ügyesen vonja meg Schleiermacher nyomán a dogmatika körét a morállal, bibliai theológiával, apologétikával és vallásfilosóphiával szemben, s kimerítő részletességgel és előkelő modorban ismerteti a dogmatika történetét s az újabb és legújabb dogmatikai irányokat (5. és 6. §.) Paedagogiai tapintattal vezeti be az olvasót a dogmatika történetének négy korszakába (prot. alapvetés, scholastika, pietismus-rationalismus, a positiv evang. hittannak organikus helyreállítása), s öt csoportja osztva fel a mai dogmatikus irodalmat (confessionalismus, specifikus biblicismus, Schelling-Hegel-féle spekulatív irányzat, Schleiermacherhez való csatlakozás, Lipsius és Ritschl-féle ujkantianismus). Pár szóval mesterileg jellemzi az egyes korszakok és irányzatok főbb dogmatikusait. A Ritschl-féle iskola által előidézett 80-as és 90-es évek hittani irodalma theol. ismeretkörünk egyik leggazdagabb fejezetét képezi.

Új és a maga nemében úttörő Nitzsch műve azért, mert a dogmatikának egész tanépületét *egy egységes főelvre* («Fundamentalsatz» 7. §.) építi fel. Ezt a főelvet így formulázza: «Jesus Christus ist durch Verwirklichung (oder «Aufrichtung») des Reiches Gottes in der Menschheit der bleibende Mittler des Heiles derselben geworden». (39. l.) Ebben a főtételeben, mint a dogmatika kardinális alapfogalmában s tudományos jellege által is követelt egységes alapelvében következő központi gondolatok foglaltatnak: az emberiség üdv Krisztus művének utolsó célja; az Isten országa annak eszköze és Jézus Krisztus ez üdv megalapítója és betetőzője.

A dispositiót illetőleg Nitzsch a dogmatikának alapvető («dogmatikai elvek tana») és kifejtő («speciális») részét különbözteti meg. Az első résznek a hittani alapelvekkel, a másodiknak az evang. ker. hittudat tartalmával van dolga. A dogmatika mindkét részére «a fentebbi egységes főtételeknek analízisének alapján jutunk el és pedig a ker. anthropológiára vezet el az emberi üdv, a szorosabb értelemben vett ker. theológiára az istenországa s a ker. christológiára és soteriológiára az istenországa s az üdvvalósítás fogalma» (40. l.). Ebbe «a schémába» a ker. hitrendszernek összes mozzanatai befoglalhatók, s ilyen egységes főtétel mellett a dogmatika rendszeres tudományos jellege minden irányban megővható.

Csak természetesnek találjuk, hogy Nitzsch különös gondot fordított a dogmatika I. vagy alapvető részére, az általa ú. n. «dogmatikai elvek tanára», mint a dogmatika «momentán legégetőbb kérdéseire». Ez elvekhez tartozik a vallás, a keresztyénség, az Írás s a protestantismus eredetének és lényegének különösen az utolsó két évtizedben sokat megvitatott kérdése.

A «dogmatische Principienlehre» első darabja a vallás eredetének és lényegének a kérdése. Sorra foglalkozik e szakasz 8—18. §-ában a régebbi dogmatikusok vallásfogalmával; Feuerbach, Lange, Bender és Holsten «Illusions hypothesisével», a vallásnak tisztán anthropológiai, elméleti, aesthetikai, gyakorlati eudämonista, ethikai és mystikus meghatározásaival s ez összes gondolatelemeket összefoglalva annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a vallás gyakorlati szükséglet, melynek objektív és subjektív, elméleti és mystikus oldala van, s mely az embernek, mint szellemi és erkölcsi lénynak magasabb rendeltetéséből, személyes élettörekvéséből és üdvre való vágyódásából egészen természetszerűleg következik. E vallásfogalom meghatározásában nagy érdeme van Kant, Schleiermacher és Hegel mellett főleg Ritschlnek, Kaftannak, Herrmannnak, Dornernek, Lipsiusnak és Pfeiderernek. Bámulatos részletességgel és alaposítással tájékoztatja itt szerző az olvasót a vallásfogalom gazdag irodalmában, úgy, hogy e tekintetben egyedül áll e dogmatika az újabb irodalomban.

A dogmatikai elvek tanának második szakasza «az istenországa bibliai eszméjével vagyis a keresztyénség lényegével» (19—40. §.) foglalkozik. Többen egy absztrakt központi eszme alapján határozzák meg a keresztyénség sajátos lényegét (Lessing, Hegel és Kant). Ezzel szemben szerző szerint «a keresztyénség történeti vallás, a melynek lényege alapítójának személye és műve által van meghatározva». Ennyiben «eredetében megvan adva annak tartalma is egyszersmind». Közelebbről a keresztyénség «zuhöchst Seligkeits, dann Heiligkeitslehre», mivel «az első és utolsó az evangéliumban nem a jónak követelménye, hanem maga a nyújtott pozitív jó». A vallásnak és a keresztyénségnek tisztán subjektív felfogásával szemben annak a priori való objektivitását hangsúlyozza, s épen olyan objektív jellegűnek mondja a kijelentést is. «A lumen internum sohasem pótolhatja a különös isteni kijelentést» — mondja szerző — egészen helyesen.

Meggyőzően fejtegeti továbbá, hogy az ész és a lelkiismeret vallási elvül nem szolgálhat s azért szükség van különös isteni kijelentésre. A lelkiismeretről szóló 33. §. a könyvnek egyik legszebb része. A fentemlített vallásfogalom alapján s az összes gondolatelemek összefoglalásával Nitzsch a keresztyénség lényegét akként definiálja, hogy a keresztyénség vallásos és ethikai üdvöztető erő egyaránt (201. l.).

A ker. kijelentés történeti okmánya a Szentírás. Különbség van írás és Isten igéje között. A szent szerzők inspirációja elválasztandó az írás inspirációjától. Ez inspiratio a szent frók habituális és nem átmeneti tulajdonsága. Az írás abszolút tévedhetetlensége nem állítható! Luther minden szent iratot a szerint ítél meg: «ob sie *Christum treibe*». Ép azért evang. vallásosság és szabad bibliai kritika nem zárja ki egymást. Az inspiratio folytán a szent szerzők kiválóan képesítettettek az isteni kijelentés tényeinek bebizonyítására és magyarázására.

Az elvek tanának utolsó darabja «a protestantismus lényegéről».

(232—255. l.) szóló. A milyen viszonyban van a keresztyénség a vallás, olyanban van a protestantismus a keresztyénség eszméjéhez. A protestantismus maga az eredeti, tiszta evangéliumi keresztyénség, tehát több a protestálásnál vagy a humanizmusnál vagy ethnographiai meghatározásoknál. A katholicismus az istenországa helyére az empirikus egyházat s az evangélium helyére a törvényt állította. A protestantismus kettős alapelve a megigazulás és az írás, mely utóbbinak, mint kánonnak megítélésénél azonban a vallási szempontok mellett a tudományos kritikaiak is tekintetbe jönek. A protestantismusnak a tradícióhoz való viszonya kritikai.

A traditio római elve, mint keresztyénellenes a priori elvetendő. A protestantismust nem a tan és betű, hanem az Isten igéje élteti és Krisztus szelleme vezérli.

A *speciális dogmatika* dispositióját mindenben nem követhetjük, csak annyit említünk meg, hogy egységes dogmatikai föltételéből kifolyólag antropológiából és christológiából, tehát három részből áll a dogmatika ú. n. speciális főrésze. Az egyes dogmatikai czikkelyeknél Nitzsch nagyobbra a reprodukáló-kritikai módszert alkalmazza. Így p. o. az eredendő bűn tanánál (315. l.), hol Frank és Hofmanntól tanult, az úrvacsora tanánál (544. l.), hol Kahnist követi, s végül a chiliasmusnál (544. l.), hol Kliephoth művének sokat köszönhet. Annál az alapvető hitczikkénél, a melylyel a schmalkaldi czikkek szerint «áll vagy esik az ekklézsia», helyesen utal a szerző arra, hogy az apologia nem különíti el egymástól a justificatio s a regeneratio fogalmát, «azonban nem is azonosítható egymással» (571. l.). Az egyház lényegileg véve Nitzsch szerint az istenországaival nem azonosítható, «mivel az istenországa egyenlő mértékben vallásos és erkölcsi közösség, az egyház ellenben közelebbről specifikus vallási közösség» (510. l.). Itt különben Ritschl fejtegetései mellett Frank szép gondolatait (II. 379. l.) követi. Szépen és szellemesen védi továbbá a «de novissimis» fejezetében a feltámadás hitét e szavaival: «Die Individualität ist durch (wenn auch verfeinerte oder ätherische) Corporalität besser sichergestellt, als durch Spiritualität» (601. l.). De nem helyeselhetjük szerzőnek apokatastasis panthon Schleiermacher-féle tanát, mivel az az erkölcsi személyiségtől elválaszthatatlan szabad akaratnak a tanával ellenkezik. (606 l.) Különben erős biblicitás jellemzi az eschatologiai részt is.

Valóban jeles dogmatikai tankönyvvel van itt dolgunk, a melyet melegen ajánlunk theologusaink, tanáraink és lelkészeink szíves figyelmébe. Az is előnye a műnek, hogy positiv evangéliumi, nem pedig luth. felekezeti színű és ízű. Előkelő előadási modora, irodalmának gazdagsága és megbízhatósága s még a részletekben is teljes tájékozottsága tanulságos és szellemes olvasmánynyá teszik a művet. Az a bámulatos munkásság, a melyet a legújabb két évtized prof. irodalma positiv gondolatok felépítésében a dogmatikai részletkérdések terén felmutat, szerző könyvében szabatosan, világosan és kritikai világításban van ismertetve. Már

pedig ez a theologia evangéliumi alapgondolatokban igen gazdag, s a legújabb theol. iskolák mindegyike hordott egy-egy igaz gondolatemet a jövő theológiának fölépítéséhez. Így Schleiermacher és Rothe mellett p. o. egy Dorner, Frank, Lipsius, Ritschl és Kaftan rendkívül gazdagította és termékenyítette hittudatunkat. E gondolatgazdagságnak ügyes kompendiuma a Nitzsch dogmatikája. Sz. M.

Beyschlag: Aus meinem Leben. Halle (Strieen), 1896.
558 l. Ára 750 марка.

Az önéletrajzok a németországi theologusok között épen nem ritkák. *Hase* jenai tanárnak ezelőtt 25 évvel karácsony táján megjelent *«Ideale und Irrthümer»* című műve az újabb theol. irodalomnak egyik gyöngye. E művet gyors egymásutánban követték: *Harless, Gerock, Lang, Thiekötter, Rogge és Beyschlag* önéletrajzai. Tanulságosak ez önéletrajzok azért, mivel korrajzokká tágulnak s közvetlenségükkel hű képet nyújtanak a fontosabb egyházi és irodalmi eseményekről.

Beyschlagot magyar prot. közönségünk is ismeri. *«Jézus élete»* és *«Újtestamentomi theologia»* című műve első rangú irodalmi jelenség. Hallgatói is többen voltunk a magyar theologusok közül. Előkelő egyénisége, ritka szép írálya s szónoki ereje előkelő német theologussá avatják. Önéletrajza tehát közvetlenül is többünket érdekel.

Fiatalabb éveinek *«emlékezései és tapasztalatai»* sorában ismerteti a frankfurti ifjú éveket, a bonni és berlini akad. tanulmány éveket, a frankfurti kandidaturát, trieri küzdelmes lelkipásztori szolgálatait s a karlsruhei udvari főpapi működési éveket. Előadása rendkívül vonzó és közvetlen. Korunk — úgy mond — oly rohamosan halad, hogy a fiatalabb generatio a multak emlékeit alig ismeri. Pedig a multtal való életeleven összefüggésre is áll az Írás ama szava: *«hogy a gyermekek sziveinek vissza kell térnie az atyákhoz»*. Haladásunk — így folytatja tovább — inkább formai és külső természetű, a melyből hiányzik a komolyabb vallásos-erkölcsi tartalom, napjainkban a gőz és villám századában a németeknél is gyorsan dolgozunk, gyorsan gondolkozunk és gyorsan élvezünk. Az élvezetekben is az a jelszó: *«fokozni rohamosan»* s *«tömríteni a végletekig»*. Haladásunknak a benső szellemi erkölcsi élet épen nem felel meg. Hatalmunk és életrevalóságunk mellett is bizonyos erkölcsi stagnálás, sőt hanyatlás észlelhető a népélet összes rétegeiben. Másként nézzük ma az emberi élet talányát és feladatát, mint csak egy rövid emberöltővel is ezelőtt.

Kár, hogy igazán klasszikus kulturhistóriai képeit egy szenvedélyes polemikus fejezet homályosítja el. Nem méltó hozzá az a szenvedélyes polemia, a melynek hangján a tübingai iskola theologusait művében megítéli. Baur kritikai műveit még Strauss művei alá helyezi s Baurt *«tendenciosus hazugságokkal»* vádolja az újszövetségi kritika terén. Schwegler *«Nachapostolisches Zeitalter»* című művéről azt mondja, hogy az telve

van «erőszakos gyanúsításokkal», sőt «rágalmazásokkal» és szerzőjét «Schacher»-nek mondja «zwischen Judenchristentum und Heidenchristentum». Ez az anathéma épen nem illik e szép biographia keretébe, s nagyon is megzavarja annak különben szép összhangzatát. Mennyivel igazságosabban ítéli meg *Krüger* «das Dogma vom neuen Testament» 1896. című műve Baur és Schweigler kritikai munkásságát. Pedig Schweigler ama tévtanának, mely szerint a zsidóság lényeges befolyással volt az őskereszténység kifejlődésére, sok igaz gondolatot tulajdonít a mai elfogulatlanabb bibliai kritika. E tekintetben kár volt követnie szerzőnek a «renegát» *Ritschl* «Entstehung der alkatholischen Kirche» című művét. Mert minden rombolásai mellett jót is tett az a tübingai iskola, ha mást nem, hát rostált és tisztított.

Annál kellemesebben hat az olvasóra a «Zwei Bonner Studentenjahre» és «Das Schlussjahr in Bonn» című fejezet. Valósággal imponál a nemeslelkű unionista Nitzsch theologiai alakja, ki «világító alakja a közelmúlt prot. theol. generációnak». Az 1848/49. frankfurti parlament főbb alakjait is közvetlen szemléletek és tapasztalatok nyomán rajzolja a szerző, kinek szemei előtt ölték meg szept. 18. Zichnowszkyt, a conservatív herceget, és Anerswaldot, a hős generálist. Közeli viszonyban állott Arndtal, a híres dalossal is, ki előre megjövendölte az egységes ifjú Németországot. A mű végül mély betekintést nyújt a rajani tartomány egyházi és iskolai viszonyaiba.

A mű második kötete hallei tanári éveit fogja ismertetni. Több ízben volt az egyetem rektora s fontos megbízásokban járt el a porosz kormány részéről. Kegyelmet és erőt az agg tudós az Istentől, műve szerencsés befejezéséhez!

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1897 október 1-től október 30-áig befolyt összegek**

Tájékoztató

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. A *Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a IX-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténelmi művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténelmi eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 9 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történelmi rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 40 füzet. A *pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják*. Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kalvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kölvényileg biztosít; *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *nárom* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkerjük, hogy mindenik b. egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.